

SENOINA BAŠTINA U HRVATSKOM REALIZMU

IVO FRANGEŠ

KNJIŽEVNA kultura Ante Kovačića nije bila široka. I pored najbolje volje, i pored strogo zamišljenih planova, nije mogao Kovačić postići naobrazbu za kojom je težio a za koju je jasno znao kakva bi otprilike morala biti. Dovoljno je pogledati sačuvane nacрте njegovih »redova nauka« pa vidjeti što je sve Kovačić želio naučiti i uz kolike se žrtve i odricanja morao u isto vrijeme i pripravljati za ispite, i brinuti za obitelj, i baviti književnim radom. Gotovo tragično zvuče njegovi planovi u vezi s književnim radom: »K tomu svaki dan od ovih satova ustegni po jedan za poeziju, ili čitanje.«¹ Jedan sat dnevno mogao je dakle »ustezati« Kovačić od svojih obaveza, a pripravljao se, kako je i sam bio uvjeren, za jednoga od onih koji će odigrati značajnu ulogu u javnom i književnom životu Hrvatske.² No i bez poznavanja Kovačićeva životopisa, lako ćemo se obavijestiti o njegovoj književnoj naobrazbi čitajući

¹ Krešimir Kovačić, *Zapisi i bilješke o Anti Kovačiću*, »Grada za povijest književnosti hrvatske«, knjiga 25, Zagreb 1955, str. 92, *Novi red nauka za studeni i prosinac*. Bilo je to 1881, a dvije godine prije toga (6. travnja 1879), bilježi između ostaloga: »Radni sati: svaki dan ujutro od 4 do 8 i poslije podne od 1 do 1/23, zatim od 6 do 10 sati ukupno 9 i pol sati na dan. Njemački jezik: ponedjeljak, nedjelju i srijedu 1 sat. Francuski jezik: u utorak i četvrtak jedan sat. Talijanski jezik: petak i subotu jedan sat. Ostali satovi za čitanje i književne radnje.« (K. Kovačić, nav. djelo, str. 90.)

² »Ova borba je kristalizacija i ilustracija budućega javnoga života u Hrvatskoj kojemu se ja nikada uklanjati neću. Za svetu stvar žrtvovati se jest uzvišeno i plemenito. Samo sebičnjak, samo mlitavac i mekušac ili do skrajnosti glupi stvor uzmicat će pred ovakovom borbom. Hrvatska je rascjepkana, prevarena, isisana. Znanosti najveći zavod, a to je sveučilište – odgaja ljude koji čeličnošću svoga značaja, stancem kamenom svoga poštenja, čistom svijesti svoje moralne nutarnjosti, žarkim patriotizmom, lijepim uzletom duha – imaju se suprotstaviti svim burama života, svim olujama što se nadnašaju nad otadžbinom! Kad ćeš postati mojom ženom otvorit ću ti novi svijet u kojem ćeš vidjeti idealnu stranu čovjeka gdje kraljuje požrtvovanje, hrabrost, stalnost duševna! [...] list na tebe adresiran potiče valjda od onih mlitavaca koji se plaše svakoga rada, svakoga požrtvovanja, svake borbe, a to su suše, takozvani »indiferentiste«, a ovakovi su najveća nesreća po zemlju u kojoj se je uždila i rasplamsala silna vatra u kojoj se žeže i pretaplja čisto zlato sinova njezinih.« (Pismo zaručnici Milki, Zagreb, 25. studenog 1877. K. Kovačić, nav. djelo, str. 44–45. Citat ispravljen prema izvorniku.)

pažljivije njegova djela; a ni već odavna prihvaćena usporedba sa školovanjem Ivice Kičmanovića nije besplodna, iako roman *U registraturi* napušta glavnog junaka u času tragedije i obavješćuje nas još jedino o završnom požaru koji proždire sve. Uza sve to, u mnogo čemu Kovačić i Kičmanović jedno su, pa ako iz Kičmanovićeve dječastva i mladovanja izlučimo ono što nužno pripada strukturi romana i njome je uvjetovano, neće biti teško spoznati što je stvarna pozadina, poticaj Kovačićeva pisanja, ono što daje još veću snagu njegovu talentu i ono što tom talentu sputava zalet, čak vuče ga u mulj najtrivijalnije romantike. Zanimarimo li, načas, znanje koje mu je škola mogla dati, dakle nešto biblijske naobrazbe, nešto klasičnih pisaca i nešto narodne poezije – vidljivo upravo na prvi pogled, – treba se osvrnuti i po drugim književnostima koje su mogle djelovati na Kovačićevo pisanje.³ Ponajprije to je svakako njemačka književnost, ali se njoj Kovačić, kao i čitava generacija njegova, odupirao iz lako razumljivih razloga. Ipak valja upozoriti, a to potvrđuje i Krešimir Kovačić, da je Ante Kovačić uporno čitao konfeksijske strastvene novele Sacher-Masocha, one što govore o okrutnim razvratnicama,⁴ i koje – osim, dakako, šenoinskih uzora – objašnjavaju podrijetlo Kovačićevih fatalnih žena. Već navodeni planovi učenja pokazuju da Kovačić nije želio ostati nenačitan. Obratno! Zavolio je ruske pisce, kanio je naučiti poljski (neko je vrijeme čak i prevodio s poljskoga za novine), možda zahvaljujući djelovanju Franje Markovića, kojemu je kao zahvalni đak spjevao bombastičnu imendansku čestitku, a kasnije ga, po nekoj čudnoj sudbini, nesmiljeno napadao, kao i Šenou, kao i Mažuranića. Moglo bi se čak reći da u Kovačićevim stihovima ima tragova Mickiewicza i Słowackoga, vjerojatno prema prijevodima Adolfa Vebera Tkalčevića i Franje Markovića. Pogotovu se to može lako ustanoviti u pjesmi *Metamorfoza*. U svojim zapisima spominje on i Ignaca Kraszewskoga i njegovo djelo *Pjesnik i svijet*, čiji se tragovi također mogu naći *U registraturi*. Doda li se tome ono što je o Kovačićevu poznavanju stranih književnosti već rečeno,⁵ time kao da su zatvorene

³ Iz ne baš obimne, ali uza sve to često proodne literature o Kovačiću, izdvajaju se tri priloga koji se izravno bave pitanjem njegove književne kulture: Aleksandar Flaker, *Ante Kovačić i ruska književnost*, »Filologija«, 1, str. 101–123, Zagreb 1957, odnosno *Književne poredbe*, Naprijed, Zagreb 1968, str. 285–317; Višnja Barac, *Tragovima lektire A. Kovačića*, »Filologija«, 2, str. 111–119, Zagreb 1959. Posebno, međutim, treba istaknuti Flakerov izvrzni prikaz *Osebnost hrvatskog književnopovijesnog procesa XIX* (u svjetlu Kovačićeva romana *U registraturi*); [u] »Radovi Zavoda za slavensku filologiju«, 10, str. 69–83, Zagreb 1968.

⁴ U privatnom razgovoru sa mnom, na moje izravno pitanje potvrdio je to Kovačićev sin Krešimir. Odnosi se to prije svega na novele sakupljene kasnije pod »kovačićevskim« nazivom *Grausame Frauen*. Danas je od Leopolda von Sacher-Masocha dostupna zbirka sličnih novela *Venus im Pelz*, Stiasny Verlag, Graz und Wien 1961.

⁵ Osim djela navedenih u bilješkama 1 i 3, usporedi još i autorovu studiju *Buđenje Ivice Kičmanovića* u djelu *Stilističke studije*, Naprijed, Zagreb 1959, str. 199–225.

knjige njegovih skromnih računa sa stranim piscima. Ostaje još da se ustanovi glavni dug Kovačićev, značajan i velik dug prema hrvatskoj književnosti.

Ponajprije, starijoj hrvatskoj književnosti Kovačić gotovo da ne duguje ništa, što s obzirom na kritički, upravo satirički duh Kovačićev, nije ni čudno. Pokoji usputni citat ili reminiscencija, ništa što bi se na iole značajniji način odrazilo na njegovu stvaranju. Ostaje dakle novija književnost hrvatska, od ilirizma do Šenoe i do Kovačićevih dana. A tu je bio dobra ukusa, birao je samo najveće i učio jedino u njih: od Ivana Mažuranića do Šenoe i Franje Markovića. Zašto ih je kasnije toliko napadao, i zašto u tome svom »učeničkom« odnosu i dugovanju nije zauzimao recimo Kranjčevićev stav, teško je kazati. To je svakako i pitanje naravi i pitanje prilika u kojima se odvijalo ne samo školovanje Kovačićevo nego i njegovo sudjelovanje u političkom životu Hrvatske. Silvije Strahimir Kranjčević, zanesen pravaš i starčevićanac, prihvaća pomoć od Strossmayera, haran mu je i želi mu posvetiti *Bugarkinje*; a kad Strossmayer ne pristaje,⁶ posvećuje ih tada već pokojnom Augustu Šenoi i piše o njemu tako tople uvodne stihove, da oni sami, kad ne bi bilo Kumičića i Harambašića, oslobađaju mlade pravaške književnike teške osude zbog nezahvalnosti prema Šenoi. Kovačić nije bio takav. Silovit, neobuzdan i nepopustljiv u osjećajima i predrasudama, kao da je s naročitim zadovoljstvom napadao upravo one kojima je književno najviše dugovao. Ta zar bi onako duhovito mogao parodirati Mažuranića da ga nije do u tančine poznavao? A to je poznavanje vidljivo, od početničke *Miljenke* do remek-djela *U registraturi*, toliko vidljivo da je dovoljno uzeti tekstove u ruke.⁷ Samo što je u Kovačiću bila jedna crta čudno, reklo bi se naopako shvaćene hrabrosti: napadajući, birao je najjače, a kako se to slagalo s njegovim političkim opredjeljenjem, napadaji su postajali još žešći. Gađao je samo najuglednije: najuglednijeg političara svoga vremena, glavu zemlje, bana Mažuranića; najuglednijeg književnika svoga vremena, neprikosnovenog Šenou; konačno i najuglednijeg književnika među znanstvenim radnicima, Franju Markovića, a preko njega ujedno i pravašima toliko mrsku Akademiju.

Upravo ti Kovačićevi napadaji i polemike prilika su da se dodirne i ulog Augusta Šenoe u razvitku hrvatskog realizma; a kad se on osvijetli, pokazat će se još jednom kako je Šenoa krenuo s realističke koncepcije književnosti, pa ako je i nije ostvario u cijelosti, oživotvorila se ona upravo zahvaljujući ulogu o kojemu govorimo. Jer položaj pisca, u okviru njegove, i uopće svjetske književnosti, nije tek ono što zovemo njegovim književnim radom i njegovim književnim djelom. I kasnija sudbina pisca, ne samo razvitak kritike o njemu nego i njegovo djelo-

⁶ Vidi o tome: *Silvije Str. Kranjčević*, Sabrana djela I (uredio Dragutin Tadijanović), JAZU, Zagreb 1958, str. 566-574, i Sabrana djela III (uredio Ivo Frangeš), JAZU, Zagreb 1967, str. 736-740.

⁷ Usp. Flaker, *Osebnost . . .*, str. 72.

vanje na dalju sudbinu književnosti, predstavlja specifičan vid njegova postojanja. Vnijednost je Šenoina i u tome koliko bi bez njega bio nezamisliv kasniji razvitak hrvatske književnosti, prije svega upravo realizma. A Šenoa je sav, gotovo bi se moglo reći bez ostatka, prisutan u književnosti hrvatskog realizma. Pa iako je usporedba odviše vrtoglava, izreći ćemo je; kao usporedbu, dakako, kao mogućnost da se uzajamna ovisnost između Šenoie i hrvatskih realista postavi u pravu relaciju, da ona dobije punu mjeru. Ono što se dogodilo raspadom homerskog svijeta, kad su kasniji grčki tragičari prihvatili odvojene dijelove toga raspadnutog kozmosa, i počeli ih obrađivati, ne samo kao pojedinačne slučajeve, nego prije svega kao slučajeve lišene upravo te homerske kohezije; ili, da idemo bliže i u proporciji i u vremenu, ono što se dogodilo u postmanzonijevskoj talijanskoj književnosti, koja je toliko vremena živjela od granitnih krhotina raspadnutoga teleološkog svijeta Alessandra Manzonia; – to, ili tako nešto dogodilo se kad je nestalo Šenoine centripetalne vizije hrvatskoga mikrokozmosa. Spominjemo to kao odnos, kao zakon koji u književnosti djeluje bez obzira na relacije i dimenzije, jer se upravo ta usporedba može postaviti kao rješenje odnosa hrvatski realisti – Šenoa. Svi su u njega učili, svi su potekli iz njegova »šinjela« (da navedemo još jednu poznatu sliku svjetske književnosti), svi su razradivali njegovu tematiku, preuzimali njegove likove, situacije, zaplete: raspao se šenoinski svijet, razdrobio se taj Šenoin hrvatski, zagrebo-centrični »akvarij«, ili – smirenije rečeno – dokinute su društvene i političke pretpostavke na kojima se zasnivala šenoinska građanska, požrtvovna koncepcija svijeta, i moralo je doći do međusobnog sukoba nekad skladnih, ili bar prividno skladnih, sastavnih dijelova.

Ima umjetnosti koje su vidovite, koje svoj hod prema naprijed ostvaruju i gledanjem naprijed. Ima ih koje su, u tom istom kretanju naprijed, prividno okrenute prema natrag. Takva je Šenoina. Njegovo optiranje za historijski roman nije bilo bježanje u prošlost, nego prošlost podvrgnuta potrebama sadašnjosti: »U historičkom romanu moraš analogijom između prošlosti i sadašnjosti narod dovesti do spoznaje samoga sebe. Za to ima sto prilika. Pusto hvalisanje praotaca, krvava slava prošlih vremena nije zadaća našeg historičkog romana. Prikazat valja sve grijeha, sve vrline naše minulosti, da se narod uzmogne čuvati grijeha, slijediti vrlinu. Ciceronova riječ: *historia vitae magistra* – malo gdje će naći boljeg mjesta no u povijesti Hrvata i Srbalja.«⁸ Te toliko puta navođene riječi ne treba komentirati. Jedino valjda što još treba istaći jest osjećaj odgovornosti što ga šenoinska literatura vuče na plećima kao plemeniti teret: n a r o d treba poučavati, nacija je prva pretpostavka i nužna akustika onoga što zovemo šenoinskom vizijom života. Ako je nešto romantično u Šenoi, upravo je ta svijest, bolje reći ta potreba da govori cijelom narodu. On jest, doduše, pjesnik građanske Hr-

⁸ Citirano prema: Antun Barac, *August Šenoa*, Zagreb 1926, str. 78.

vatske, on jest građanin, i klasno i etički, ali on govori u ime jednog ideala koji još nije načet klasnim diferenciranjem. Stranački rečeno, Šenoa može zamisliti samo jednu hrvatsku stranku, narodnu. Unionistička stranka jest »hrvatska«, ali je zapravo tuđinska; klasno izraženo: ona je feudalna, u najgorem značenju riječi. Ona nije ni plemenita ni plemenitaška, jer Šenoin ideal plemića – a to je očito kroz sva djela njegova – jesu šljivari, dakle ono plemstvo koje je blizu narodu, koje je postalo plemenitaško zahvaljujući moralno-etičkim djelima. Slom šenoinske koncepcije svijeta i jest upravo u tome. Razbija se iluzija o samo jednoj hrvatskoj stranci; štoviše, pravaška omladina glasno ističe da Narodna stranka nije ni narodna ni hrvatska, da je »ban pučanin« (jer se Šenoino doba u književnosti podudara s Mažuranićevom erom u politici) iznevjerio narodne nade, i da je prava stranka, s odista narodnim programom, samo Starčevićeva; da je Starčević ono što je u politici htio biti Mažuranić, u kulturi Strossmayer, u književnosti Šenoa. Kako se nigdje, pa tako ni ovdje, novo ne rađa drugačije nego na ruševinama staroga, kako se novo zapravo i oblikuje od elemenata staroga, raspad šenoinske vizije svijeta, u književnosti, nije njezino odbacivanje, kolikogod se to u žaru polemike činilo, nego preuzimanje tih osamostaljenih dijelova i njihovo podizanje na visinu tematike. I dok je Šenoina književnost centripetalna, u više značenja toga pojma: mobilizatorska u nacionalnom pogledu, koncentraciona u stranačkom pogledu, zagrebocentrična u smislu kulturne, tematske i narodne orijentacije, jednom riječju idealistička u intencijama, a realistična u detalju (pa je, u cjelini uzeta, specifičan spoj, bolje reći koegzistencija romantizma i realizma, zbog čega ju je najprimjerenije zvati hrvatskim romantizmom ili protorealizmom),⁹ dotle je književnost hrvatskih realista u svemu suprotna. Pođemo li obratnim redom, ona je, ponajprije, suprotna nakanama, ali i nadalje ostaje (izmijenimo i ovdje poredak članova) spoj realizma i romantizma, dakle neka vrsta postromantizma (specifično hrvatskog, dakako). Ona je realistična u cjelinama, ali je i nadalje, u detalju, u mnogokoj izvedbi romantična. Ona je realistična u idejnim postavkama i intencijama; verbalno, ona je čak ekstremno naturalistična, no to su samo iskre koje pršte ispod polemičkog nakovnja; u stvari, ona se ne može odreći romantičnih solucija kojima potpomaže svoje realističke analize. Ona više nema Zagreb kao središnji ideal, jer je realizam prema gradu uvijek polemičan i kritičan, a jedini grad u Hrvatskoj tada je ipak Zagreb. Samo, to nije više onaj šenoinski simbol nacionalne koncentracije i građanske vrline, nego »babilon«, klasno diferenciran i egoističan, u kojemu treba strogo lučiti ono što je nacionalni ideal od onoga što je klasni interes. Upravo po tome književnost hrvatskih realista dobiva na kritičnosti, i nije voljna u ime viših potreba zatvarati oči pred stvarnošću. To

⁹ Usp. Aleksandar Flaker, *Nacrt za periodizaciju novije hrvatske književnosti*, »Umjetnost riječi«, XI, 3, str. 217–229, Zagreb 1967, odnosno *Književne poredbe*, str. 27–44, a posebno odjeljak II. *Hrvatski protorealizam i realizam*, str. 32–36.

umnogome pogrubljuje njezin izraz, čini ga oštrijim, suvremenijim, nerovnijim; on je sigurno manje koherentan od Šenoina, pri čemu ne govorimo o umjetničkoj vrijednosti, nego o tipu jezika kojim se pojedino razdoblje služilo, o idealu jezika koji je kojem razdoblju lebdio pred očima. Istini za volju, valja odmah upozoriti da je Šenoa uvijek pokazivao realističke sklonosti, i da se on svoje vizije Zagreba držao samo onda kad mu je Zagreb bio »glavni junak« i upravo zato bio mu je historički roman toliko privlačan. Tada su se, u prošlosti, borbe vodile između Griča i Kaptola, a njima su drugi interesi stajali pred očima; ali je to bila historija, historička projekcija. Tamo je bilo lako, tamo se, na mjestima koja je Pripovjedač rezervirao za sebe, uvijek moglo dati objašnjenje, mogla se zapjevati ona bolna tužaljka nad neslogom, roditeljicom svih zala. A kad je govorio o suvremenom Zagrebu, ili kad je govorio o suvremenosti, a izvan Zagreba, tada je Šenoa građane napadao zbog njihova odnosa prema narodu, dakle seljaku. *Prosjak Luka* rječit je primjer za to. Treba se samo sjetiti što sve tamo piše o magistratskoj gospodi, o njihovoj nebrizi za seljake, o malverzacijama na izborima. A što tek da se kaže o uputama koje stari prosjak Mate daje mladome svom »učeniku« Luki: »Samo ne idi stanovat pod ljudski krov, idi rađe među nijemu zvijer.¹⁰ [...] Ne vjeruj nikomu, ni meni. Čovjek ima samo jednog prijatelja, a to si je sam. [...] Ajdmo k mojoj špilji, bogzna kakova je, nećemo li vuka ili lisicu u njoj naći. Bolje i to, samo da nije čovjek.«¹¹ Čak bi se moglo reći da u svojoj oštroj kritici društva hrvatski realisti nisu nigdje, bar ne *expressis verbis*, dosegli tu integralnost pesimizma.

Ne treba se onda čuditi upravo zakonitoj pojavi da se kritika šenoinskih koncepcija izvodi iz njih samih, iz materijala što ga one pružaju i – što je ovdje važnije – materijalom koji one pružaju. Ako samo upozorimo da je linija srodnosti lirike Šenoa-Harambašić-Kranjčević očigledna, onda spominjemo činjenicu oko koje se znanost nije dvoumila, ali koja se ovdje iznosi kao dokaz više. U istom smislu valja upozoriti na upravo uzročnu vezu u poetskim iskustvima Šenoa-Kovačić i Kovačić-Kranjčević, pri čemu drugospomenuti uvijek duguje poticaje prvome.

Ima u tim književnim poticajima što ih realisti duguju Šenoj činjenica koje prelaze obično značenje činjenice. Tako Janko Ibler (tada još Desiderius), u svojoj mladenačkoj antišenoinskoj polemici, kao ideal hrvatskog realizma a suprotnost šenoinskoj sladunjavosti (!), ističe Kumičića, i to njegov *Jelkin bosiljak*, koji s naturalizmom, a ne bi pretjerano bilo reći ni s realizmom, nema mnogo veze, i *Olgu i Limu*, koja se

¹⁰ August Šenoa, *Sabrana djela*, priredio dr Slavko Ježić, Znanje, Zagreb 1963, knj. V, str. 429.

¹¹ Isto, str. 432.

doduše drži naturalističke formule ali je slaba literatura.¹² A tko ako ne upravo Kumičić duguje Šenoi početke svoga stvaranja? Pa ako smo, na drugome mjestu, govoreći o nastupu Iva Vojnovića, mladoga ali zrelog početnika postavili u dilemu »između Šenoe i Flauberta«,¹³ još bi se s većim pravom Kumičićeva morala formulirati: »između Šenoe i Zole«. *Split i Pariz* glasi natpis prve pripovijesti Kumičićeve, ali je njegova dilema, njegova istinska problematika: Zagreb i Pariz, bolje reći sva ona složena pitanja što ih ta relacija uključuje.¹⁴ A eto, već je Barac upozorio da je Kumičićeva *Olga i Lina* zapravo imitacija Šenoina *Ilijine oporuke*,¹⁵ a Čedomil Jakša, mnogo prije Barca, da su *Začudeni svatovi* građeni prema strukturi *Zlatarova zlata*.¹⁶ I konačno, valja podsjetiti da je Kumičić sam, u toliko razglašenom članku *O romanu, s kranjčevićevskim poštovanjem* govorio o Šenoi,¹⁷ pokazavši javno svoju dugovanja.

Naprotiv, Kovačić je u hrvatskoj književnosti poznat prije svega po svome nepopustljivoj, zagriženom, moglo bi se reći brutalnom antišenoinskom stavu. Šenoa je za to krivio glavu stranke, Starčevića, smatrajući da upravo njegov stil, njegov način promatranja i njegova izražajna sredstva, koja su »kukavna i cinička, zadahnuta mržnjom i otrovom«,¹⁸ najviše zavode mlade književnike na takav način polemiziranja i na prihvaćanje ekstremnih literarnih koncepcija. Bez obzira na to, gotovo bi se moglo reći upravo po nekoj dubljoj zakonitosti, Kovačićevo se antišenoinstvo ograničava na izjave i polemike; književno, on u školi hrvatske umjetničke proze i nije imao od koga učiti nego od Šenoe. U svojoj instruktivnoj analizi romana Šenoina doba, čak i pomaknuvši granicu prilično prije *Zlatarova zlata* (1871), za koje znanost s pravom smatra da je prvi hrvatski umjetnički roman, Stanko Lasić¹⁹ odlučuje se na svega dvanaest romana, od čega je čak šest Šenoinih (tu valja upozoriti

¹² Janko Ibler, *Literarna pisma*, u antologiji *Hrvatska književna kritika*, II, Razdoblje realizma, priredio Antun Barac, Matica hrvatska, Zagreb 1951, str. 23–39.

¹³ *Uojnović između Šenoe i Flauberta*, u knjizi *Stilističke studije*, Naprijed, Zagreb 1959, str. 227–240.

¹⁴ Vrijedno je napomenuti da je novelu, pod tim nazivom, god. 1877. Kumičić poslao Šenoi, a on mu kritički odgovorio (vidi: Barac, *August Šenoa*, str. 108), na što je Kumičić novelu preradio i objavio u »Slobodi« 1879, pod naslovom *Šlučaj*.

¹⁵ Barac, nav. djelo, str. 117.

¹⁶ Jakša Čedomil, *Eugenij Kumičić*, u *Hrvatska književna kritika*, II nav. izdanje, str. 265.

¹⁷ Usp.: Eugen Kumičić, *Djela I*, Zagreb 1968, priredila Višnja Barac, *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knj. 46, str. 40–41.

¹⁸ Dr Milan Šenoa, *Iz ostavštine Augusta Šenoe*, »Građa za povijest književnosti hrvatske«, Zagreb 1954, knj. 19, str. 95. Šenoa nastavlja rečenicu: »[...] a kod njegovih nezrelih mladih sljedbenika pridružuje se k tomu često laž, klevete i najveća podlost.«

¹⁹ Stanko Lasić, *Roman Šenoina doba 1863–1881*, Rad JAZU, knj. 341, str. 163–230, Zagreb 1965.

da Lasić u analizu uključuje i *Prosjaka Luku*), a druga su polovica: Kraljevićev *Požeški dak* (1863), Jarnevićkina *Dva pira* (1864), Becićeva *Kletva nevjere* (1875), Kovačićeva *Baruničina ljubav* (1877), Tomićev *Zmaj od Bosne* (1879) i Kumičićeva *Olga i Lina* (1882), – tada još *Olga i Liza*, jer se Lasićevo istraživanje može odnositi samo na izdanje u dnevniku »Sloboda«, 1881. Od koga je, dakle, ako ne od Šenoa, mogao učiti Kovačić?

Što u Kovačića odmah udara u oči svakako je suvremenost tematike. Za razliku od Šenoa, i to je prva polemika, roman mora obrađivati suvremene događaje. Zato će barunica Sofija Grefštejn, formalno biti lik suvremen, ili bar iz neposredne prošlosti, ali će psihologija tog lika biti potencirano šenoinska. Kovačićeva je tu ona konstanta fatalne žene, koja će trajati do konca života Kovačićeva, ali njezino podrijetlo valja tražiti prije svega u *Zlatarovu zlatu*, u Klari Grubarovoj.²⁰ Samo, dok Klara, uza svu svoju kolekcionističku erotiku (koja pogotovu odlikuje sve Kovačićeve pokvarene kobnice, od Sofije do Laure), ima i nekog opravdanja, ona želi da se ljubavlju otkupi, očisti, izdigne (a to će, kasnije, pokušati i Laura, u sceni koja u mnogočemu podsjeća na razgovor Klare i Pavla Gregorijanca),²¹ dotle je Sofija puka, na samu sebe svedena erotika, koja se pravdi predaje tek u času kad je bivši muž Ivan sprečava da ne zgriješi s vlastitim sinom. No *Baruničina ljubav*, u kojoj je sve zastrto gustim tminama grijeha i opačine, kojima se redovito zaogrće svaka Kovačićeva strasnica, ima bar završnog optimizma, u tipično šenoinskoj invokaciji Zagorju kojom se roman zatvara. Sličnom zanosnom verbalistikom (»Posvetom«, kako kaže mladi autor) roman i počinje, ali je to više odraz sretne, neobuzdane premda s neprilikama skopčane ljubavi Kovačićeve prema budućoj ženi Milki, o čemu dovoljno uvjerljivo govore pisma iz toga vremena. Samo silnom osjećaju ljubavi, koja je najpotpunije prikazana u pjesmi *Metamorfoza*, treba zahvaliti naivni optimizam koji će sve više i više nestajati, kako se Kovačićevo nebo bude navlačilo oblacima.²²

²⁰ August Šenoa, nav. izdanje, str. 302–303.

²¹ Ante Kovačić, *U registraturi*, Zagreb 1967, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 49, str. 394–397. Dakako da je pri tome Kovačić mnogo eksplicitniji od Šenoa, ali u kontekstima obaju romana prizori imaju iste funkcije.

²² U pismima zaručnici ima i ovakvih odlomaka: »Kada se sjetim djetinjstva svoga gdje sam u polju poznavao svaku travku, u šumi svaki cvijet gorski, u vinogradu svaki trs, u dolinah potočiće i vrutke, na brežuljcih bujne nasade – ah sve to diše poetičnim, uzvišenim životom za me, sve me to vabi – dođi, dođi, sa blaženstvom svojim, sa ženom svojom – to je za te stvoreno, to je tvoj raj! Pođi, dušo! Hoćeš li, Milko! – I mi ćemo najsretniji biti! Plaćati svoj porez, što se veli caru, molitve moliti Bogu, stare roditelje othraniti i zatsnuti im sretne oči, koji nam podadoše toli sladak život – i sami biti najsretniji! –« (Zagreb, 11. rujna 1877. Vidi: K. Kovačić, nav. djelo, str. 25.) No, nakon nekoliko mjeseci javljaju se već prve slutnje: »Crn mrak, golema pustoš, neopisiva tuga prostire se oko mene i okružuje me« (5. studenog 1877, nav. djelo, str. 39).

Iste godine kad u Šenoinu »Vijencu« izlazi *Baruničina ljubav* (od 34. broja dalje), pojavljuje se i možda najcjelovitije djelo Šenoino, roman *Seljačka buna* (svega dva broja kasnije, od 36. dalje). U Šenoinu stvaralaštvu, usporedimo li taj roman sa *Zlatarovim zlatom*, napredak je golem. Ali je zanimljivo upozoriti da je *Seljačka buna* bila jedan od onih romana Šenoinih koji su najznačajnije djelovali na Kovačića, prije svega na njegovo remek-djelo *U registraturi*.²³ Tako će Kovačić, vodeći protiv Šenoae zamorne, mladenački nepravedne polemike s isključivo političkom pozadinom, cijeloga života stajati pod dojmom Šenoina pisanja. Pa ipak treba upozoriti na činjenicu bez koje nema razumijevanja toga toliko prepletenog odnosa: u mladenačkim djelima, kakva je upravo *Baruničina ljubav*, to je dug učenika koji u svoje tekstove nekritično uklapa učiteljeva rješenja; kako vrijeme bude prolazilo, ti će elementi biti sve očitiji, da bi se potpuno rascvali u romanu *U registraturi*, ali ovaj put zato jer odudaraju od zrelina izvornih rješenja Kovačićevih; pa kako se, čitajući, sve više zanosimo takozvanim realističkim elementima Kovačićeve remek-djela, to nam sve trivijalniji dolaze šenoinski klišeji u nešenoinskom tekstu. Istrošenost preuzetoga još je očitija u neprestanoj a nepovoljnoj usporedbi sa svježinom novoga.²⁴ Ne treba, uostalom, zaboravljati osnovnu razliku između Šenoine i Kovačićeve vizije hrvatskoga mikrokozmosa. Dok Šenoa piše za narod, i u ime naroda, dok postavlja pitanja iz historije, jer historija je biografija njegova glavnog junaka, hrvatskog naroda, Kovačić pažnju svraća na pojedince, onoga koji je i djelo i žrtva društva (dakle, šenoinski promatrano, jednoga kraćeg odsjeka historije), društvenih snaga koje djeluju ne samo na život naroda nego, normalno, i na život pojedinca. Nije pitanje u tome je li Šenoa »vidio«; vidio je, ali je o tome u skladu sa svojom koncepcijom književnosti radije govorio u feljtonima, odnosno u kraćim formama. Zar se na iskustva Ivica Kičmanovića (ili čak samoga Kovačića, na ono što je on morao vidjeti u toku školovanja) ne odnose mnoga Šenoina zapažanja? Na primjer slika gospodskoga fićfirića kojemu je sudbina osigurana: »Zagrebačko dijete *sensu strictissimo* jest nade puni potomak zabrinutog oca; u glavi mu je ponajviše malo soli, zato je opet puna torba; a to je baš i svejedno, jer je danas pamet u torbi, a ne u glavi; zagrebačko dijete nije se ništa učilo, ali zato bi opet gotovo rekao da je, štoto se veli, *génie universel*. Pa zašto da se i muči, ta ima lijepu kuću, čita novine, polazi plesove, opći sa nekoliko naših literata, dosljedno je i on član naše inteligencije.« Zar to nije,

²³ Prvi je na to upozorio Ivan Krnic u svojoj kritici *Dr Ante Kovačić, Lik iz novije hrvatske književne povijesti*, »Nada«, VIII, br. 1-6, str. 4-6, 19-21, 31-34, 47-49, 59-60 i 75-78, Sarajevo 1902. On se međutim osvrće uglavnom na sličnost priča o Janici i »vili« Dorici. Zanimljivo je da Kovačić, još u toku izlaženja Šenoina romana, u pismu od 18. rujna 1877, upozorava zaručnicu na *Seljačku bunu*, jer je »vrlo lijepa pripovijest, koja će te zanimati.« (K. Kovačić, nav. djelo, str. 35.)

²⁴ O tome vidi: Flaker, *Osebnost . . .*, str. 77.

ante literam, Mecenin životopis, odnosno pripreme skice za likove »rodoljuba« okupljenih u Meceninu društvu »Poniznosti i ustrpljivosti«? A kad se Šenoa ipak odluči da takve vizije uključi u svoje romane, onda ga ohrabruje činjenica da je slučaj transponiran u prošlost. Ili, možda obratno, ali podjednako istinito, da će sadašnjost, prikazana u ruhu i relacijama prošlosti, djelovati snažnije i uvjerljivije, jer povijest je ipak učiteljica života: govori istinu a oslobađa se vezanosti uz sadašnjost, udaljuje sliku, ali joj oštrinu ne oduzima nego čak i pojačava. Evo kako to izgleda u romanu, dakle transponirano u prošlost a mišljeno za sadašnjost: »Svaki mladić koj je visoka roda zna da mu je u zemlji pričuvano mjesto. On to smatra svojom povlasti, svojim pravom. Ne pita on kakovo je mjesto, već pita samo da li nosi zlatnih kamata. Ponudi mu mjesto generala, primit će ga; ponudi mu mjesto velikog župana, primit će ga; načini ga opatom, opatovat će; postavi ga banom, banovat će. Za dužnost ga ne boli glava, za njegove dužnosti neka se brinu kmet-ski sinovi, znanja i ne treba, znanje zamjenjuje vlast, vlasti se ne smiješ opirat. Mirnom dušom svlače i oblače ti ljudi svakim danom novo ruho, lakoumno skaču od jednog mjesta na drugo. Obiteljska sveza nije im nego sredstvom da okrijepe svoj poveljeni ceh, a taj svoj ceh smatraju oni narodom, skup svojih livada, oranica, vinograda smatraju domovinom, bezobzirn u svojevůli smatraju svojom slobodom. Gdje je tu ona sveopća ljubav koja u svakom čovjeku nazire brata, gdje svaki sve a svi svakoga ljubiti moraju, gdje heroizam da jedan žrtvuje svoju sreću za sve, gdje sadanji smrtnik radi za sreću budućih vjekova, gdje ona sveta svijest da i bogataš ima dužnost radit u društvu za društvo, da mu valja ustrajati i ozbiljno radit na onom mjestu na koje ga nuka duša, na kojem ga ima učuvati vještina? Malo, ah, vrlo malo toga ima u ovoj zemlji. A zato ide sve na zlo. Svatko navlači opće poslove na svoju korist te misli da je to njegovo pravo. Sebičnost rastvorila je gotovo sve duše naše kraljevine. Gdje ima zdužnosti, gdje ima ljubavi za opće dobro, gdje? Vrzino kolo je naša zemlja osobnih strasti, gdje je svaki spreman rad svog probitka utamaniti drugoga. Lakoma je bjesnoća gdje jedan drugoga grabi za srce. Razdor kipi među plemstvom, sitne zavade rode plamenom silne mržnje, najljepše sile se troše za ništa, a zemlja uzdiše, zemlja plače, jer je Bog skinuo s nje blagoslovn u ruku i ništa, ništa ne može uspijevat. A stranac to zna, stranac to vidi. Željani plijena, dovuču se kradomice, pazi i traži, zaviri svakomu u dušu, baca posvuda mreže.«²⁵ S razumljivim je pravom Lasić, navodeći te riječi, uskliknuo da su one, među Šenoinima, možda najsmionije i najdivnije.²⁶ Šenoa je ogorčen što onakvi ljudi ne prijanjaju uz narodni posao, a glavni je krivac ipak stranac. Isto rješenje, slijedeći Šenou i u tome, nalazi i Kovačić u *Baruničinoj ljubavi*, isto misli i Kumičić, i mišlit će do kraja života. Ali, treba upozoriti kako upravo Lasićeva studija

²⁵ August Šenoa, *Sabrana djela*, nav. izdanje, knjiga IV, str. 354–355.

²⁶ Lasić, nav. djelo, str. 173.

pokazuje ispravnost onakve periodizacije prvog doba hrvatskog romana, jer negdje oko Šenoine smrti počinje Kovačić davati vlastitu viziju hrvatske sadašnjosti. Kovačiću je tada već sasvim jasno da je društvo trulo i da oni koji ga sačinjavaju, ili bar oni koji bi ga morali voditi, oni a ne stranac, nose krivicu. Dovoljno je podsjetiti na klasičnu satiru kojom Kovačić šiba skupštinu društva »Poniznosti i ustrpljivosti«, kad se Mecena po jedanaesti put bira za predsjednika.²⁷ Tu dobra nema, a krivnja je sasvim naša. Dok se Šenoa boji literature koja je obična kritika društvenih prilika i pojava, Kovačić smatra da je proces završen i da ti ljudi kao junaci mogu biti samo onakvi kakvima ih on prikazuje u svojem najzrelijem djelu. Ponovimo: Mecena bi za Šenou bio samo jedna od društvenih pojava, toliko atipičnih za suvremenost da je o njima bolje i ne govoriti; Mecena je za Kovačića do te mjere tipičan da se samo o njemu i mora govoriti. Šenoi je, rekli smo, glavni junak narod, Kovačiću točno određeni pojedinci; Šenoi je narod u vlasti svojga životopisa – historije; Kovačiću je pojedinac u vlasti društvenih odnosa, svoje klasne determinacije, kovačićevski rečeno: svoje historije, dakle svog životopisa. Želimo li jasnije odrediti i duh i zaplet Kovačićevih slučajeva, najbolje će biti da ih u pogledu zapleta, bolje reći intrige, obilježimo verdijeveskom melodramatikom: to je pojedinac kojim ravnaju sile društva udružene s mračnim grijesima prošlosti, to je pojedinac kojim vitla *moć sudbine*, kob koja je puna i socijalnih i individualnih često neobjašnjivih determinanata, pred kojima pisac zastaje poput redarstvenih vlasti koje preslušavaju nesretnoga kumordinara: »U svemu tomu uvidješe samo groznu *moć sudbine*, te otpustiše dobroga kumordinara.«²⁸ Uzalud borba Ivanu Martiniću, kad – uza sve svoje moralne vrline – pripada »nižem« društvenom sloju, a ima i svoj udes; uzalud njegovu sinu Pavlu, kad ga udes gura u grešni zagrljaj vlastite majke, a zatim u smrt; uzalud fiškalu Podgorskom sva znanstvena, matematička metodičnost, kad nije plemić, ali i kad je udes protiv njega. Uzalud Ivici Kičmanoviću i trud i nadarenost, kad je on seljačko dijete pa mu je suđeno da bude ili kumordinar, ili pop, ili da padne žrtvom svog udesa, svoje sudbine, personificirane u fatalnoj Lauri. A tek Laura, zar i ona, fatum, nije sva plod najzlokobnijeg udesa koji je baca u postelju vlastitog oca, a zatim u hajdučiju, koja oko sebe sije samo nesreću i smrt? Upravo onako kako sama sebe predstavlja Ivici u njihovom posljednjem razgovoru: »[...] te pali i žari, davi i siječe, bez milosrđa, kamo je već nanese kob.«²⁹

Već je u *Zlatarovu zlatu* uveo Šenoa običaj, kojega se kasnije uporno držao, da svojim romanima daje neku vrstu zaključka, pouke koja će u čitaocu, i kad zaklopi knjigu, brujati dalje, svjedociti o smislu i namani djela. U posveti *Seljačke bume* Mihovilu Pavlinoviću (a Pavlino-

²⁷ Kovačić, nav. izdanje, str. 51–65.

²⁸ *U registraturi*, nav. izdanje, str. 286 (kurziv I. F.).

²⁹ Isto, str. 394.

vičeva je osoba smišljeno odabrana!), opetuje Šenoa svoju omiljelu misao: »Dobro je da narod [opet, dakako, narod – I. F.] sazna gdje je zgriješio i posrnuo, gdje li se proslavio i prodičio. To neka mu je naukom za buduća vremena. Poznata je odavna, ali vazda istinita, ona riječ staroga Rimljanina: *Historia vitae magistra*. A nam Hrvatom, razdvojenim i rastrojenim, treba i koliko te nauke, da budemo jedanput od glave do pete ljudi i svoji ljudi. Ta istina ponuka i mene, a nuka me i sad, da iznesem u spodobi pripovijesti našu davninu, stare grijehove, staru slavu našu.«³⁰ To nije samo predslavlje *Seljačkoj buni*, to je idealni proglas, manifest Šenoine umjetnosti. Da se shvati, treba ga usporediti s mislima iznesenim dvanaest godina prije, u izvrsnom članku *Naša književnost* (1865), koji jasno pokazuje da je Šenoa mogao i želio krenuti i drugim putom, putom analize suvremene stvarnosti.³¹ On je tu mogućnost više puta dodirnuo u svome radu, ali je ostajao vjerran koncepciji koja se, nakon spomenutog članka, u sudaru s konkretnim situacijama, u njemu sve više učvršćivala. »Socijalni roman vodi nas neumoljivom analizom samih sebe do spoznanja. Kolika bijaše posljedica Gogoljeva romana *Mrtve duše* za ruski narod. A ne imate li i za te struke na stotinu primjera? Prebrzi, nenaravski razvitak naroda u kratko vrijeme, kobni upliv tuđinstva, zlosretna borba stranaka, zadruge, neznanje i nemar puka, propadanje starih slavni obitelji, nevaljani činovnici, nevaljaniji uzgoj djece, eto vam gradiva za sto izvornih novela i romana. Al i tu se hoće studija, proučiti treba čovjeka u palači i u kolibi.«³² Pa zar to nije – još 1874. – program hrvatskih realista, onaj koji nije napisan, ali koji su upravo Šenoini oponenti počeli provoditi u djelo. Program je toliko privlačan da se treba čuditi te ga Šenoa nije sam prihvatio. Jedini stvaran odgovor na to pitanje onaj je koji se uvijek sam nameće u ovakvim slučajevima: da je osjećao sklonost prema takvome tipu pripovijedanja, Šenoa bi ga jamačno bio prihvatio. On je to djelomično i učinio, u pripovijestima, ali se njemu, po svoj prilici, činilo da je program koji nastaje ako se, u gornje riječi, uz roman umjesto atributa socijalni stavi atribut historički, da je taj program za hrvatsku književnost u taj čas preči, potrebniji, jer će on bolje dati analizu nas samih. potpunije govori o nenaravskom razvitku našeg naroda (*Kletva*), o kobnom utjecaju tuđinstva (*Seljačka buna*, *Diogenes*), o zlosretnoj borbi stranaka (*Zlatarovo zlato*, *Kletva*), o neznanju i nemaru, što obrađuju svi Šenoini romani (a ponajviše jedini »socijalni« zahvat Šenoin, *Prosjak Luka*); o propasti starih, slavni obitelji (*Zlatarovo zlato*, *Seljačka buna*). Koju god misao uzeli iz gornjih riječi i primijenili je na djelo Augusta Šenoae u cjelini, vidjet ćemo da je on taj program ostvario, u jednom posebnom vidu.

³⁰ Šenoa, nav. izdanje, knj. IV, str. 10.

³¹ Značajni ovaj Šenoin članak može se naći u svakome izdanju njegovih djela. U Ježićevu, koje mi navodimo, nalazi se on u knjizi IX, na str. 517–529.

³² Šenoa, *Zabavna knjižnica*, nav. izdanje, knj. XI, str. 103.

Stoga su krajnji rezultati Šenoinih analiza i evokacija uvijek pozitivni. U *Zlatarovu zlatu* umire nevina Dora, zatire se obitelj Gregorijančevih, ali je onaj koji ostaje svijetao i gord, njegov, naš, hrvatski Zagreb-grad. U *Seljačkoj buni*, nakon svih strahota koje pogađaju i seljake i one plemiće koji misle časno, ljudski, hrvatski, završni su akordi upravo zanosni: »Neima već kamenog grada. Po vrhu, gdje je nekad vijorio ponositi stijeg gospodara Taha, ide seljak za plugom i pjeva veseo jutarnju pjesmu. Sjenka boljara se trznu i umine u grobnicu, pod prokleti kamen, a slobodna pjesma pliva daleko, daleko zelenom gorom, gdje se razlijeva sjajna rumen probuđene zore, gdje niču na nebu ruže iz mučeničke krvi hrvatskog i slovenskog puka što ga pogazi oholi bijes u prosnutku zlatne slobode. Cvati, ružo rumena, cvati, posvećeni cvijete, vij se nad grobom nevoljnih ljudi koji digoše mač na zakon varke i laži, koji digoše mač za zakon prirode svete; cvati, jer se je mladi rodio dan, i čista rosa pada u srce puka, rosa blagoće i ljubavi bratske. A ti, hrvatski mladi sokole moj, uberi taj cvijetak, za klobuk ga djeni i ponosi se njime pred vijekom i svijetom.«³³ Samo je Šenoa znao u svojim završecima izmamiti ovako zanosne akorde plemenite nacionalne i ljudske patetike. Završetak *Baruničine ljubavi*, poslije onog tipično kovačićevskog pomora svih junaka, začudo je optimističan; začudo, jer sva kasnija djela njegova (treba izuzeti samo »šenoinsku« *Ljubljansku katastrofu* koja – prije Šenoine novele – obrađuje motiv gotovo paralelan kao i *Karanfil s pjesnikova groba*, dakako s puno kovačićevskih tajni, dramatičnih raspoznavanja, ali bez uzajamne ovisnosti, jer se i jedna i druga novela zasnivaju na realnim putovanjima svojih pripovjedača), izuzmemo li dakle tu pripovijest, sva se kasnija djela Kovačićeva završavaju pesimistično, bolje reći tragično. To je intonirano već u *Ladanjskoj sekti* (1880), ali treba upozoriti da upravo ona prvi put nagoviješta karakter i snagu Kovačićeva talenta, nastavlja se u *Fiškalu* (1882), upada u potpunu grotesku u prekinutom romanu *Među žabari* (1886), da bi kulminiralo u *Registraturi* (1888). *Baruničina je ljubav* drugačija. Razlozi su vidljivi već iz posvete. Tolika je sreća Kovačićeva da on, uza sve strahote koje opisuje, ostaje netaknut, lirski zanesen:

»Lijepo i milo moje Zagorje! Opet dišem slobodnim, razdraganim duhom u tvojih vinorodnih brdinah. – Vlastelinski dvorovi sve su rjeđi i rjeđi na tvojih brdinah; gospodske djece ponestaje da se voziču ljenčariti u velike gradove i učiti kako treba postati odmetnikom svoje domovine!

Mjesto vlastelinskih dvorova, punih tamnih, romantičnih priča, dižu se ponosno čiste potleušice zdravoga i veseloga puka, a iz tih potleušica hrle sinovi puka, marljivi i daroviti mladi ljudi u široki svijet, pa se svi vraćaju zdravi, kreпки Hrvati u domovinu svoju i svi se hvataju u zajedničko složno kolo da uskrise opet sretnu i staru hrvatsku zemlju!

³³ Šenoa, *Seljačka buna*, nav. izdanje, knj. IV, str. 309.

Samo dao Bog još zdravom tvomu puku pravih hrvatskih učitelja, pa smjelo pokaži onda put svakomu ciniku što zdvaja o tvojoj budućnosti i prezire tvoju sadašnjost, neka se ukloni od tvojega ognjišta!«³⁴

Optimizam koji se ovdje hvata Kovačića valja objasniti i njegovom biografijom. On je još vjerovao u pozitivan ishod svoga »izlijetanja u široki svijet«, on je još vjerovao da će mladi, daroviti sinovi puka ostvariti ono što im pripada. Ali, po svoj prilici, taj »pedagoški« optimizam ima veze i s njegovom zaručnicom Milkom, pred čijim se očima tako reći rađa ovaj roman, a štošta iz njega, to svjedoče i Kovačićeva pisma, treba shvatiti i kao poruku Milki: i ovo oduševljenje nad zavičajem, i ovu vjeru u djelovanje »pravih« učitelja. No, zauzvrat, time kasniji Kovačićev pesimizam postaje vredniji, jer je proživljen, jer je »eksperimentalan« i jer pokazuje da nije literarna konvencija nego gorko iskustvo. Ovdje se, međutim, njegov osobni optimizam podudara sa Šenoimim nacionalnim; ali ne samo ovdje, nego i kasnije, unatoč svim invektivama, gorkim i nepravednim, Šenoa će ostati najveći Kovačićev vjerovnik.

Jednoga svojeg junaka, nesretnoga pohrvaćenog Slovenca Lovru Mahničiča, Šenoa kao da je posebno namro kasnijim realistima hrvatskim. Tragični udes prijana Lovre, sudbina za koju se i Šenoa i njegova su-govornica, kulturna ali nezadovoljna čitateljka suvremene hrvatske proze, slažu da bi bila podesna za roman, privukla je ne samo Šenou, nego i kasnije pripovjedače. I s puno razloga.

Rasprava što je Šenoa vodi s neznanom kritičarkom hrvatske suvremene proze zaslužuje da je obnovimo. Gospođa se ljuti na zamornu stereotipnost suvremene novelistike koja je sva građena na isti kalup, uglavnom sentimentalno, i zato je ona ne čita. Ali, gospođa nalazi i opravdanja: »Ne bijedim ja naših književnika: opisuju vam ono što u svom zavičaju nalaze, odnošaje malene, neznatne, kako smo i mi maleni. Jesu li pisci krivi da u nas ne ima velikih katastrofa koje znadu uzdrmati dušu? Jesu li pisci kadri naslikati u malenu okviru velike divske slike, može li u naših okolnostih postati kakav zanimiv junak romanu? To su vam sve pitanja na koja mi duša, premda s velikom mukom, mora odgovoriti 'Ne', i stoga ne čitam skoro nikakovih hrvatskih knjiga.«³⁵ Pitanja koja tu Šenoa postavlja, na usta lijepe žene, u jednoj maloj kuriji, u društvu koje se kasnije okuplja oko dvoje diskutantata, izrekao je, godinu-dvije prije njega, u mnogo dramatičnijem času, na mnogo akustičnijem mjestu, danski kritičar i povjesničar književnosti, poznat i uvažavan u nas mnogo kasnije, u doba moderne, Georg Brandes. U uvodnom izlaganju svojim predavanjima o *Glavnim strujanjima književnosti 19. stoljeća*, neshvaćeni i žestoko napadani danski liberalac, tvorac modernoga danskog kriticizma upitao će se skeptično: imaju li

³⁴ Ante Kovačić, *Prve pripovijesti*, priredio Milan Ratković, *Noviji pisci hrvatski*, knj. 9, JAZU, Zagreb 1953, str. 176.

³⁵ Šenoa, *Prijan Lovro*, nav. izdanje, knj. III, str. 9.

smisla male književnosti u kojima se ništa ne dešava? Velike književnosti, kao na primjer engleska ili francuska, kadre su pokazati u svakom času kako su njihovi narodi mislili i osjećali. Čak ni njemačka književnost, zbog neravnomjernog razvitka, nije u tom smislu zanimljiva. A što da se kaže o tako kasnoj i maloj literaturi kao što je danska? I dalje, da li jedna književnost zaista živi, to se može vidjeti samo po tome iznosi li ili ne iznosi probleme na svjetlo dana: raspravlja li ih. Brandes je iz vlastitog iskustva uvjeren da sitne danske relacije i skučen malograđanski mentalitet ne mogu stvoriti djela koja će prijeći nacionalne, uske granice, i postati svojinom čitavoga čovječanstva.³⁶ A dešavalo se to u vrijeme kad je, upravo iz takvog osjećaja zagušenosti, skučenosti i sitničavosti, Jens Peter Jacobsen izgradio sugestivam lik Nielsa Lyhnea, i kad je, zapravo, danska književnost, zajedno s ostalim nordijskim književnostima, započela trijumfalni hod kroz svjetsku kulturu. Što je, osim niza nadarenosti – koje se, kako to često biva, javljaju u isto vrijeme i jedna drugu podiže, nosi, nadahnjuje – što je drugo moglo uvjetovati i potpomoći tu osebnju, gotovo neočekivanu i danas neponovljivu pojavu? Materijalni uvjeti? Pa oni su danas kudikamo povoljniji. Sloboda duha? Pa jedva da je gdje više ima nego u tim zemljama; a tada se trebalo boriti za nju. Sloboda pojedinca? Pa gdje je pojedinac slobodniji? Osim brojnih talenata, razlog je mogao biti samo jedan, nazovimo ga antibrandesovski. Upravo u to vrijeme odigravale su se u tim nordijskim književnim i nacionalnim relacijama bitke, sukobi, drame (i Brandesov je slučaj jedan od primjera) zametali problemi zajednički čitavoj Evropi; relacije su, doduše, bile manje, ali je intenzitet bio obrnuto razmjernan. Pa i spomenuti *Niels Lyhne*, ako i ne potresa danas kao u vrijeme kad se pojavio, imao je svoj čas i njega izražavao u cijelosti. Ta koincidencija i jamči trajnost djelu koje inače ne bismo imali hrabrosti nazvati klasičnim, vječnim.

Bez obzira na nesigurnost, konverzacijsku opisnost termina i problematike, Šenoina neznanka dobro postavlja pitanje. Šenoa sigurno nije znao za Brandesa niti smo zato naveli ovaj primjer, ali je osjećao slične dileme, ne samo u taj čas, nego uopće u toku svoga stvaranja. Postavljati probleme, raspravljati o njima, o velikim pitanjima ljudske egzistencije, o, da, Šenoa bi to rado činio. Čitao je i on Schillera, i divio se Markizu Posi, kojega Brandes navodi, naravno s najvećim zanosom. Ali, markiz Posa, odnosno junak nalik na njega, ili ne bi bio shvaćen, ili bi ga trebalo svesti na naše proporcije, načiniti od njega, recimo, *Diogenesa*. U sredini u kojoj se uglavnom čita strana književnost, pretežno njemačka (– ona ista koja toliko uznemiruje i Brandesa!), u toj se sredini vodi zapravo neravna bitka. Razvijene književnosti nude

³⁶ Vidi o tome u prvome njemačkom prijevodu: Georg Brandes, *Die Hauptströmungen der Literatur des neunzehnten Jahrhunderts*, I, Leipzig 1872. Brandes je svoje uvodno predavanje, o kojemu ovdje govorimo, održao 3. studenog 1871.

malobrojnoj publici hrvatske književnosti krupne probleme takozvanoga velikog svijeta. Materijalne pretpostavke na kojima ta djela počivaju, svijet koji izražavaju, scenerija koju upotrebljavaju (treba se sjetiti Kumičićeva sukoba Spljet – Pariz, pa ćemo se bar približno smjestiti u ta pitanja), ideje pokretnice tih djela, to je ono što uznemiruje Šenou. Smatrajući da u hrvatskoj književnosti nastupa doba romana, i ostvarujući i sam upravo tu tvrdnju, Šenoa zna da se »problemi postavljaju« najpotpunije u romanu, a da roman nastaje onda kad pisac i vrijeme izgrade takve poglede o koje će omjeniti, kojima će suprotstaviti stvarnost prikazanu u romanu. Jer je roman ne samo prikazivanje života nego i vizija svijeta, cjelovit sistem unutar kojega se prikazana slika prelama. A počiva prije svega na jednoj državnoj, nacionalnoj stvarnosti i materijalnoj snazi koja se u Brandesovoj domovini upravo ostvarivala. Istina je što kaže Šenoina sugovornica: odnošaji maleni i neznatni, kakav je malen i neznatan zavičaj naš, kakvi smo i mi maleni, to je ono što hrvatska stvarnost Šenoina vremena može ponuditi hrvatskom piscu. Otuda je, sasvim logično, Mažuranićev *Čengić* najveće hrvatsko djelo 19. stoljeća. jer u potpunosti izražava i hrvatsku tradiciju – tematsku i jezičnu – i jer govori, nama i svijetu, o nama i o tom svijetu snagom talenta, a to će reći sposobnošću da se taj odnos prikaže adekvatnim sredstvima. Upravo u doba kad Šenoa piše *Prijana Lovru* tuži se i Franjo Marković na pretjerano, uporno »turstvo« naše knjige.³⁷ I ima posve pravo. Jer da je tom turstvu kucnuo zadnji čas dokazuje upravo Mažuranić, iscrpljujući genijalno stoljetnu motiviku hrvatske knjige. A veličina je Šenoina ne samo u borbi za svoju anonimnu čitateljku (Draškovićevim bi se to izrazom reklo za tu »Kroatiens hochherzige Tochter«), nego i za konstituiranje moderne hrvatske književnosti. Stoga će Šenoa romane pisati u historijskom ključu, jer će mu samo historijska vizija hrvatskih problema i »raspravljanja o njima« omogućivati cjelovitost platforme bez koje romana nema. A to je ujedno jedan od mogućih odgovora zašto Šenoi *Zlatarovo zlato* jest roman, a *Prijan Lovro* nije, iako on sam najbolje zna i izrijeком kaže da je tragični udes Lovre Mahniča prava radnja za roman; iako i sam vrlo skromno svoje romane zove pripovijestima, historičkim pripovijestima.

Upravo u *Prijanu Lovri* počēt će Šenoa dodirivati idejni krug koji će prijeći okvir sila pokretnica njegovih romana. Pa ako je igdje bilo mogućnosti da se hrvatska književnost protuče do dubljih problema i širih vidika, to znači da motivaciju svojih junaka odredi i izvan uvjeta nacionalne borbe i svih pitanja koja se time automatski stavljaju u pokret, bilo je to upravo u *Prijanu Lovri*. Pripovjedač i prijan mu Lovro promatraju Prag s visine Vlastina brijega:

»Sjedasmo dugo mučec, diveći se krasnomu prizoru.

³⁷ O tome vidi opširnije: Ivo Frangeš, *Umjetnost Ivana Mažuranića, predgovor Smrti Smail-age Čengića*, Zora, Zagreb 1965, str. 17.

– Koliko je bilo nada sred toga grada! – prihvatih ja, – koliko bura bjesnilo u njem! Prava je to kamena elegija.

– Reci, tu se od jada okamenila jedna orijaška duša! – odvrati mi Lovro. – Život i neživot izmjenjuju se. Kamen dobiva dušu, a čovjek postaje kamenom. – I opet se zamisli Lovro časak, spustiv glavu. – Kaži mi – nastavi – nije li Jean Jacques Rousseau istinu govorio odgovoriv dižonskoj akademiji da znanosti čovjeku više škode neg hasne? Jest, vjere mi. Gleda pred sebe, evo ti Praga, evo ti primjera. Da nije bilo toliko prosvjete u tom gradu, da nije bilo u njem Husa, bio bi sretniji. Bijela gora ne bi bila postala crnom. I ja sam živi atom te istine. Šta je meni trebalo stablo spoznanja? Volio bih znojiti se za očevim plugom nego brodit sa Akilom pred Troju ili uzvitlati prah junaka Igora. Buditi znanjem želje u sebi a ne dovit se činu, letiti mišlju preko mora, preko zvijezda, a tijelom biti prikovan do groba na jedno mjesto, to je prokletstvo. Blaženi slaba uma ljudi!³⁸

Kakvih sve tu nema pitanja. A ni erudicija Šenoina nije sasvim skromna. Sumnja koju će junaci realističke književnosti uopće, u svim sredinama, nositi u srcu, i činiti od nje jedan od glavnih motiva svoga stvaranja, ta se sumnja začela u Šenoinu prijaju Lovri. Zanimljivo je da je taj motiv (nazovimo ga »motiv prijana Lovre«) 'najčistiji' upravo u Šenoa, gdje bi se to, možda, najmanje očekivalo. Kulminirat će u Ivici Kičmanoviću, a onda će se, kako vrijeme bude prolazilo, sve više približavati turgenjevskoj ideji »suvišnog čovjeka«,³⁹ u počecima odnosno u završnom cvatu modernističke proze, od *Janka Borislavića* preko Ileskovarskih slabića sve tamo do Nehajevljeva Andrijaševića u *Bijegu*.⁴⁰ Šteta je međutim bila što Šenoin talenat nije imao tih sklonosti, što Šenoa nije bio pisac psiholoških romana: njemu je psihologija uvijek bila »sekundarna«, a dramatičnost i psihološko opravdanje dobivali su njegovim likovima iz situacija u koje ih je pripovjedač svojom fabulatorskom vještinom dovodio. Potkraj *Prijana Lovre* kazat će Šenoa: » – Pitate me možda zašto ne napisah sam o njem romana? Ljudi toga nepisanog romana žive jošte. I onako previše rekoh.«⁴¹ Kao da nije istina upravo ovo zadnje? Ne, nije bila u pitanju činjenica da su mnogi dionici drame još na životu, nego objektivne granice, sklonosti talenta i,

³⁸ *Prijan Lovro*, nav. izdanje, str. 43.

³⁹ Vidi o tome: Josip Badalić, *Odrzi ruske književnosti kod hrvatskih pisaca*, »Zbornik Filozofskog fakulteta«, sv. 2, Zagreb 1954, str. 99–120, i Aleksandar Flaker, *Književne poredbe*, Naprijed, Zagreb 1968, str. 262–282 i passim.

⁴⁰ O tome razdoblju hrvatske proze vidi: Stanko Korać, *Dvadeset godina hrvatskog romana*, Rad JAZU, knj. 333, Zagreb 1963, str. 299–500.

⁴¹ *Prijan Lovro*, nav. izdanje, str. 58. A još na početku pripovijesti, u razgovoru s lijepom Damom, nastavit će Šenoa na riječi navedene pod bilješkom 35: »Upravo okviri naše malešnosti koja sapinje često smjelu dušu i žarko srce, rodi toliko borbe, toliko sukoba da će duše silno potresti, i povijest ljudskoga srca u nas je toli razlika, toli živa da našim piscima ne treba nego prepisat je pa su napisali najljepši roman« (str. 9–10). A ipak nije bilo tako.

nemojmo to smetati s uma, tadašnjeg stupnja hrvatske književnosti, bolje rečeno hrvatskoga književnog života. Ipak je *Prijan Lovro* zauzeo odlično mjesto među Šenoinim djelima, dobivši upravo onu formu koju mu je njegov autor, objektivno, prema svojim granicama, mogao dati. A zar spoznati svoje granice nije znak talenta?

Nego, da se pravilno odredi vrijednost *Prijana Lovre*, treba ocijeniti ne samo njega nego i to kakvo je bilo njegovo dalje djelovanje u hrvatskoj književnosti. Duboko pod dojmom Šenoina stvaranja, Ante Kovačić objavit će 1878. pripovijest *Zagorski čudak* koja je, čak i kad zanemarimo očite autobiografske elemente, nesumnjiv dužnik *Prijanu Lovri*. Kovačić, vidjeli smo, nema još u taj čas one mračne vizije svijeta i suvišnosti svih individualnih napora, on još uvijek ima smisla za lagani, čak bi se moglo reći prpošni humor: pokazuje to i njegova, godinu dana prije napisana *Ljubljanska katastrofa*. Što dalje, taj će se humor sve više zamaćivati (vidi *Ladanjsku sektu* ili *Fiškala*, a pogotovu *Među žabari*), dok će punu mjeru dobiti zapravo u romanu *U registraturi*, kao dio jednoga spektra u kojemu će upravo sposobnost nijansiranja (od blage podsmješljivosti prema Zgubidanu ili »kanoniku« do najgorče satire u slikanju Mecene i njegovih pripuza; a tek Kumordinar?) – biti dokaz da je Kovačić najjači satirik hrvatske književnosti 19. stoljeća. Međutim, gorčina se javlja već u *Zagorskom čudaku*.⁴² Juraj Sporčina, kojega svijet zove čudakom, išao je u crnu školu, kao i Lovro; izišao je iz nje, kao i Lovro; kao i Lovro susreo se s tri žene. Prva, Ivka, pokvarena je djevojka, koja želi samo prevariti Juru, ali je Jure napušta. Druga, pokvarena supruga vlastelina Nijemca, zavodi Juru, na njezin nagovor Jure izlazi iz crne škole, ona ostavlja muža, živi u Beču s Jurom, a na kraju napušta Jure i nju i Ivku, u sceni koja je sve prije nego tragična. Dugo poslije toga nalazi ih obje u Trstu, u javnoj kući. Treća žena supruga mu je, s njom živi mirno, ali čudački. Lovro prvo susreće svoju plemenitašicu, Malvinu, koja ga izigrava. Zatim u Pragu usidjelicu Minku, koja ga želi namamiti u brak. Treća Splićanka Anđelija, nije mu suđena: i Lovro se ubija. Osim završnih okolnosti, zatukle su ga naše skućene prilike. Naprotiv, Jure je otišao u svijet, čak se i probio kroza nj, ali se na kraju ipak vratio kao poražen čovjek, kao čudak u svoje Zagorje. Propala, beskorisna egzistencija, žrtva naših odnosa gdje mladi ljudi iz naroda, ako hoće da se, kako on veli, »uspnu od rala i motike«,⁴³ imaju kao jedini izbor crnu školu. A onda je njihova sudbina jasna: ili dobroćudni, beznačajni župnik, koji pripovijeda ovaj slučaj, ili Sporčinino čudaštvo.

Lovro i Jure zanimljivi su i zato što ih povezuje šenoinsko uvjerenje da ni jedna ni druga tema nisu podesne za roman. Šenoa je svoje razloge iznio, Kovačić nije. Kako je godinu prije (1877) objavio »pripovijest«, zapravo ipak roman, *Baruničinu ljubav*, ne bi se moglo reći da se

⁴² *Prve pripovijesti*, nav. izdanje, str. 227–251.

⁴³ Isto, str. 241.

sad na roman nije smio odvažiti. Ako ičega, Kovačiću nije nedostajalo hrabrosti. Razlog dakle treba tražiti drugdje. Po svoj prilici je glavni poticaj pripovijesti, ono što se obično zove nadahnuće, bilo iskustvo o teškom probijanju seoskog mladića. Što bi dalje sa svojim junakom uradio, osim što ga je doveo pred obje ljubavnice (a poslije toga, na vrat na nos, u nekoliko rečenica ispričao dalju sudbinu Jurinu), – to valjda ni sam Kovačić nije znao. Koliko god, u pripovijesti, bio vršnjak »starca župnika«, Jure Sporčina ima samo Kovačićeve dvadeset i tri godine: sve preko toga puko je pisanje.

Ipak će se motiv prijana Lovre oblikovati kao roman, ravno petnaest godina poslije pojave Šenoine pripovijesti, i to čak dva puta – nezavisno jedan od drugoga – u Kovačićevoj *Registraturi* i u Novakovu *Pavlu Šegoti*, objavljenima iste, 1888. godine.⁴⁴ Valja odmah upozoriti da između tih djela nema nikakve, nazovimo je horizontalne veze; postoji samo već spomenuta vertikalna, prema *Prijanu Lovri*. Tako se Kovačićev roman uza Šenou veže ne samo u odnosu na *Seljačku bunu*, nego i u odnosu na njegovu novelistiku. Novakov roman, međutim, duguje Šenoi onaj opći dug svih realista hrvatskih, ali je, dakako, vezan i uz osobna biografska i književna iskustva svog autora. Autobiografski elementi u *Pavlu Šegoti* očiti su, oni će se i kasnije javljati u Novakovim romanima, na primjer u *Dva svijeta*. A što se tiče književnih iskustava, Novak je pretežno i pisao ovakve »bildungsromane«; njegova se mnoga djela zovu imenom i prezimenom glavnog junaka (Mile Ratković, Marko Funderlić, Pavao Šegota, Nikola Baretić, Tito Dorčić, itd.), a i ona koja se zovu drugačije mogla bi se, upravo s razloga specifične Novakove poetike, preimenovati na taj način (pa bi *Dva svijeta* postala »Amadej Zlatanić«, *Pod Nehajem* »Jele Mikulčićeva«, *Zapreke* »Viktor Jerković«, *Podgorka* »Luca Stokićeva«, i tako redom). Novak je uvijek nastojao prikazati točno određenu ljudsku sudbinu; pa ako ime i prezime – samo po sebi – odista ne znače ništa, konvencija koje se pisac drži uporno i dosljedno, a što je najvažnije i uspješno, pokazuje cjelovitost vizije koju svaka iole izgrađena umjetnost mora imati.

Pavao je sin siromašne primorske, upravo podgorske obitelji, u kojoj majka udovica iznenada dobiva nasljedstvo i mogućnost da nadarenoga Pavla pošalje na nauke, prvo, naravno, u crnu školu, ali, kad se mladić odupre, na studij prirodnih nauka, čak u Prag (jer se to, onda, u Zagrebu nije ni moglo učiti). Mladić odlazi u svijet već obećan idealnoj primorskoj djevojci Evici, kod čije je majke kao đak, u Senju, stanovao. Na studiju ga okuplja loše društvo, stanuje kod opasne babe lihvarke (je li to, i čitava priča o babinoj unuci Boženki, odblesak eventualne lektire Dostojevskoga, trebalo bi još ustanoviti), konačno tone u zagrljaj pokvarene Lore (= Laure!), potpuno propada i vraća se u zavičaj, tamo gdje je uništio sve: i sestre, i obitelj, i Evicu. Luta neprepoznat pri-

⁴⁴ Roman je objavila Matica hrvatska. Mi navodimo prema izdanju Slavka Ježića, »Minerva«, Zagreb 1931.

morskim kršem i konačno se baca u more, taj dorčićeovski praelemenat svih Novakovih junaka: »More zašumi, zapljenu, pa bude opet mir...«⁴⁵ Onaj isti mir koji će se kasnije, na kraju Moderne, sklopiti nad utopljeničkom glavom Nehajevljeva Andrijaševića.

Novina *Pavla Šegota* prije svega je u hrabrosti da se nastavi gdje je Šenoa stao ne usuđujući se dalje. Čuli smo Lovru gdje razmišlja kako bi bolje bilo da je ostao kod kuće, uz plug i motiku. Jure Sporčina se, nakon svih Petrograda, Berlina, Pariza, vratio svome rodištu, milome Zagorju, za kojim Kovačić uvijek, čak i u *Registraturi*, toliko čezne. Učinio je djelom ono što Lovro i Pavao žele, a ne mogu. No u odnosu na *Prijana Lovru*, Pavao Šegota jest roman; time se – naravno – ne određuje vrijednost ni *Lovre* ni *Pavla*, nego upozorava na različitost zahvata. Novak ne samo da se usudio iznijeti čitav udes Pavlov, dakle napisati, ili bar zamisliti, roman, on čini još nešto, posve novo u vremenu kad roman nastaje: vodi Pavla na egzaktne a ne humanističke nauke. Poput *Lovre*, i Pavao ide u Prag, i tamo traži znanstveni odgovor na teška pitanja ljudske egzistencije. Tu je sad pred Novakom stajala mogućnost da napiše realistički roman, s izrazito pozitivističkom problematikom, za što je njemu ipak nedostajalo snage. Umjesto da roman izgradi na sukobu arhaične adilčnosti zavičaja i pozitivističke orijentacije Pavlove – za što su u početku postojale sve mogućnosti – Novak nije Pavlov sloj uvjetovao tim neizbježnim sudarom svjetova, nego banalnim, čak i nedovoljno motiviranim zagrljajima halapljive pokvarenice kojoj je čak i Pavlova sirotinja primamljiva pljačka. Ipak je *Pavao Šegota* značajan datum u povijesti hrvatskoga realizma. Dok se drugi junaci realističkih romana zanose filozofskim razmatranjima humanističkog podrijetla, Pavao mašta o Darwinovu djelu *O postanku čovjeka*. Još u zavičaju, za noćnih primorskih šetnji, mučila je Pavla želja za znanjem, za pronicanjem prirodnih tajni:

»Nedohitne tajne života i prirode, svemir svojom neizmjerljivošću mučio mu je dušu... ali on će skinuti s neba koprenu, doseći zvijezde i iznijeti na vidik tajne života cijele naravi... [...] Koliko života, koliko zagonetnih tajna prirode krilo se u prostoru što ga je okom dosezao, a gdje su nebotične gore, beskrajne pustare, nepregledni oceani i milijuni životinja što vru na toj zemlji otimajući si zaloga je, ubijajući život da budu živi... Što je život?... Rat, vječni rat, da sačuvaš oblik u kom si se pojavio... čim malakšeš otima gospodstvo drugi i opet se vraćaš u život drugoga oblika, druge snage, nikada vječan, nikada nepredobiv... Pa dokle?... Zar će taj rat biti vjekovit, zar nikada neće nebo darovati svijetu sveti mir?... Što je mir, – što bi bio taj mir?... Mrtvilo. A ima li mrtvila... Kaljuža, smradna bara velimo da mrtvuje... a zar se i u njoj ne stvaraju organizmi koji se nameću drugomu životu da budu živi? Mi tomu velimo smrad... gnjus, – a zašto, kojim

⁴⁵ Nav. izdanje, str. 165.

pravom? [...] Gdje je kraj? ... Što je iza posljednje zvijezde? ... Ništa! ... Sve je to ništa? ... Još za jednu zvijezdu, za deset, za sto svjetova dalje, pa i dalje i opet poput bljeska dalje... nikada kraja! ... Poluditi moraš! – istisne Pavao glasno, protrvši si rukom oznojenu glavu...«⁴⁶

Teška, opasna Lovrina misao o suvišnosti znanja, tek dodirnutu u Šenoinoj pripovijesti, rascvala se u Pavlu do želje za spoznajom i ujedno do duboke prestravljenosti. Čega se Šenoa bojao, to Novak hrabro iznosi. Pitanja kozmogonije Šenoi su sigurno bila poznata, bar kao dilema, kao tjeskoba pred nepoznatim. I odista, slična će se pitanja roditi upravo ondje gdje bi se najmanje mogla očekivati, u primitivnoj, neukoj glavi izopćenog prosjaka Luke. No upravo to i pokazuje temeljnu razliku. Funkcija tih misli posve je drugačija. U konačnoj svadi s pisarskom huljom Mikicom, Luka pokreće tipično šenoinsko pitanje nabrazbe i odgovornosti učena čovjeka:

» – Šut'! Šut'! Huljo! – kriknu Luka, stižući pesti, – da si ne ogrešim na tebi duše. Prostak sam kao iz zemlje nikô, divlji sam kako me je majka rodila, ne znam za nikoje dobro na ovom svijetu, pak sam bludio kao slijep. Al' ti si varošanin, nosiš na sebi sukno, znaš čitat i pisat, imao si kuću, poštena oca, znaš što je dobro i pošteno, ti si imao otvorene oči, mogao si naći pravi put u božjem svijetu, a jesi li dobar, jesi li pošten? Da si bar sam za sebe ostao lopov, da nisi druge okužio! Al ne, prilijepio si se na mene, otrovao si mi moju krv, moje srce – – – to si ti učinio, ti, varoško dijete, to te je tvoje čitanje i pisanje naučilo.«⁴⁷ A kad mu pisar ipak nudi prijateljstvo i pomirbu, Luka ga udara i izlazi na hladni noćni zrak:

»Časak stojaše tako nijem, gledajuć prema mjesecu koj se je u njegovih turobnih očih čudno caklio. Bilo mu je odlanulo od hlada, i blaži osjećaji spustiše se u njegovu dušu. Al ni migom ne trenu, bio je ko stup na priliku čovjeka. Šta je taj čovjek mislio? Iz blijedog ružnog lica mogao si čitati veliko, tajinstveno pitanje. Kakov je onaj svijet u visini, nad zvijezdami? Ima li ondje života i, ako ga ima, je li bolji negoli bijedno živovanje na ovoj zemlji? Ima li ondje pravice koja kroji svim jednako pravo, il se i ondje nekim dijeli samo milostinja?«⁴⁸

Razlika je očita. Šenoa ne krije da to zapravo on »u ime« svoga junaka razmišlja o pitanjima egzistencije. No dok su ona u Novaka prirodnoanstvenog podnjetla, u Šenoje je to tradicionalni pogled vjernika u metafizičke prostore. Pa ipak je vrijedno upozoriti da je ta razmišljanja Šenoa poklonio upravo svome najbespravnijem junaku, stvoru na dnu društvene ljestvice, bijednom nahočetu, prosjaku Luki. No valjda su, upravo na dnu te ljestvice, Lukine misli i moguće? Šenoa ne bi bio pisac nacionalnog optimizma da je u svoja djela unosio Pavlove sum-

⁴⁶ Isto, str. 35–36.

⁴⁷ *Prosjak Luka*, nav. izdanje, str. 550–551.

⁴⁸ Isto, str. 551–552.

nje. Šenoi je i položaj njegova naroda među narodima bio dovoljno netičan, težak i sumoran, a da bi se njegovi junaci mogli zanimati za nesmiljene zakone prirode koji u svojoj ravnodušnosti mirno djeluju na štetu slabijega. Moralne konzekvencije tih (»prirodnih«) odnosa Šenoa nije mogao ni zamisliti, pogotovu kad je neprestano (vidi i *Seljačku bunu*) zastupao načelo naravnoga, prirodnoga prava. Otuda mu *Prijan Lovro*, sa zavodljivom inteligencijom svojega junaka, ne može biti roman nego tragična pripovijest o propasti velikog talenta u malim prilikama. Obratno, *Pavao je Šegota* roman o propasti malog (talentiranog, doduše, ali neiskusnog) hrvatskog đaćeta u širokom svijetu. U tom je smislu i Pavlova ona Lovrina misao o suvišnosti znanja, jer je Pavla upropastila želja da sve spozna, otkinula ga od iskonske čistoće zavičaja i obitelji i zapljusnula ga na greben velegradskog života. Pa ipak, uza sve nedosljednosti, *Pavao Šegota* značajno je proširenje tematike i područja na kojem se odigrava radnja hrvatskog romana. Veliki je grad doduše već kompromitiran. Počelo je to još od Kumičićevih romana, ali se u *Šegoti* razvija ideja toliko česta, upravo tipična za svaki realizam: nemir mladih generacija, njihovo nezadovoljstvo ustaljim oblicima života, čežnja za novim, dalekim i – kao obično u realizmu, kad je ta tema vezana uz prijelaz iz sela u grad – neizbježan poraz. Novak je pretežno kroničar, u najboljim djelima i pjesnik tog poraza. Tako ono što je u Lovri bilo usud čovjeka koji je htio dobro, a stradao zbog malih prilika, u Pavlu postaje prikaz propadanja, procesa propadanja jednog mladića koji nije dorastao pokvarenosti svijeta. Dakako, sve što se tiče Pavlova odnosa s Lorom, sve što pripada rafiniranoj pokvarenosti velikoga grada, sve je to slikano odozdo, iz »donjeg rakursa«. Vidi se točno što Novak zna a što ne zna. Uspjele su tipične novakovske partije u kojima je prikazana idila primorskog seoceta, zaseoka manjeg čak od Svetog Jurja, kojemu je Senj već veliki grad; zatim prikaz iskonskog, prirodnog seosko-ribarskog morala gdje župnici, uza sve svoje propovijedne sklonosti, govore upravo onim tonom koji im je primjeren. U studentskom životu (očito se Novak u Pragu nasirotovaao) opet je najuverljivija nostalgija za primorskim kršem i neki prizori iz takozvane hrvatske studentske sobe, atmosfera koju je i Šenoa u *Prijanu Lovri* uvjerljivo oslikao. Ali, kad je trebalo prikazati snage koje vitlaju Pavlovom sudbinom, kad je valjalo obrazložiti svijet nesretnog Pavlova prijatelja Rikarda i logiku po kojoj djeluje Lora, bio je Novak nemoćan. Tada je, u onoj posve neuvjerljivoj završnoj sceni s Lorom, uvjerljiv samo onaj prezrivi, okrutni smijeh kojim se velegradska pokvarenost ruga naivnoj, izigranoj čestitosti. Od tog časa Pavlov je život »potrošen«, i roman se naglo survava u rasplet. Pavao je davno prestao biti živ lik romana, on još samo treba da obavi formalnosti oko poruke koju pisac upućuje čitaocu. Vratiti se iskonskoj čistoći zavičaja i priznati poraz: »Još je krpa zemlje kao raj, kao blagoslovljeno obitavalište nebeskih anđela. Tu da dođe, da usnama dirne grudu te zemlje gdje je sretno dijete bio – onda slobod-

no! ...»⁴⁹ A tko je kriv? Prijan Lovro nije više mogao podnositi udarce sudbine, ubio se naočigled nesudene zaručnice. Novak za Pavlov udes ne krivi Loru, dakle onu Lauru kojoj će Kovačić pripisati sve nevolje svojih junaka, ponajprije samog Ivica Kičmanovića. Za Novaka je kriv sam njegov junak: »A što si mogao biti s onom dušom koja se hvatala zlatnih zvijezda, s onim srcem što ga je nebeska dobrota u tvoje grudi metnula! Duši si slomio krila, a srce ti otrovala razuzdana žena. Zar je ona kriva? Ne, ti sam! Zar nijesi stražar svoga života, – da, ali kakav si stražar bio? Meka kukavica, svačijim daškom topila bi se snaga kao vosak, pa kad si se htio staviti da braniš u sebi čovjeka, svoj značaj, svoju volju, – onda su ti prvim udarcem izbili oružje, ti si pružō ruku: – Na, vodite me kao slijepca kod zdravih očiju! ... I vodili su me, i evo me na kraju! ...»⁵⁰ Kompoziciono, te su riječi odjek onih početnih razmatranja o zvijezdama, odjek onih početnih zanosa; po fakturi, one kao da pripadaju starcu župniku, koji je Pavla prilikom odlaska u svijet putio na dobro, a prije svega da ne zapusti vrednote svoga svijeta. Tako se *Pavao Šegota* završava više kao moralna propovijed i upozorenje mladim ljudima (onima koje Šenoa apostrofira na kraju svojih romana), više to nego slika jedne sudbine koja se nosi s prilikama oko sebe. Ipak se ne smije zaboraviti da je *Pavao Šegota* jedan od prvih romana Novakovih, i da će šenoinska tema prijana Lovre zaokupljati Novaka sve tamo do postumnog *Tita Dorčića* gdje će, za razliku i od Šenoa i od Kovačića, rješenje naći u prirodoznanstvenom odgovoru; a on se, vidjeli smo, u zametku javlja već u *Pavlu Šegoti*.

Kovačićev Lovro, Ivica Kičmanović, bit će nevina žrtva neprijateljskog udesa, fatuma, koji je personificiran u Kovačićevim fatalnim ženama. Za razliku od Šenoina i Novakova junaka, Kovačićev neće doduše ići u crnu školu;⁵¹ ali je, za razliku od Šenoa i Novaka, Kovačić sam (poput Jure Sporōine) bio u crnoj školi. Čitav niz prizora u Meceninu domu sigurno je plod potencirane gorčine i sukoba što ih je Kovačić morao proživljavati upravo u crnoj školi. Stoga ako i nije njegov junak identičan sa Šenoim i Novakom, jest autorovo iskustvo. Ali dok je Šenoina pripovijest izmamila doduše suzu na lijepom licu Pripovjedačeve sugovornice, ipak je tužna pripovijest o prijau Lovri samo pojedinačan slučaj, samo jedna tragična sudbina. Ivica Kičmanović, međutim, odista je figura za roman, ako ćemo poći za Šenoinom terminologijom. Ne uspoređujući ovdje uvodnu konvenciju u Šenoinoj pripovijesti (razgovor u ugodnu društvu, tema koja zaokuplja sve prisutne, itd.), s monumentalnim početkom Kovačićeva romana, valja naglasiti da je njegova osnovna pogodba registratura, gdje su pojedine ljudske sudbine

⁴⁹ *Pavao Šegota*, nav. izdanje, str. 159.

⁵⁰ Isto, str. 161–162.

⁵¹ Iako se o tome u romanu često govori, i na početku Ivičina školovanja, i kad ga Mecena istjera iz svoga doma. A spominje to i Laura u izvrsnoj sceni u kojoj ga posprdno, rafinirano naziva »gospodinom kapelanom« (*U registraturi*, nav. izdanje, str. 314–315).

samo slučajevi, samo konvoluti pod registarskim brojem, i gdje upravo fikcija registrature daje sliku »lijepe naše« u času kad se izgrađivala moderna Hrvatska, i kad se rađala naša građanska inteligencija. I *Registratura* i *Pavao Šegota*, kao i niz drugih hrvatskih realističkih romana i pripovijesti, koji se – svi, na ovaj ili onaj način – opiru o Šenoino stvaralačko iskustvo i kritičko zapažanje, imaju dakle istu tematiku. Upravo je ta tematika onaj zajednički nazivnik na koji možemo svesti sva spomenuta djela. Lovrin je završni gest novelistička poenta. Požar koji zahvaća registraturu samo je jedan od brojnih požara što plamsaju kroz roman, i on je zapravo jedino rješenje koje Kovačić nudi: u registraturu se ulazi silom zle kobi, iz nje se izlazi jedino uništenjem, vatrom koja zahvaća sve. Za razliku od Šenoa, koji smatra da je Lovrin udes odvojen, pojedinačan slučaj, Kovačiću je Ivičin udes opći, jer je gradsko društvo tako ustrojeno da drugog izlaza nema. Selo je u rukama izrabljivača, Mecena je razvratnik, književnici oko njega pripuzi, kumordinar Žorž je simbol sluganske, beamterske Hrvatske, gospoda tlačče i ponižavaju sirotinju, grad je kotao pokvarenosti, selo je gnijezdo neukosti. Okusivši i svetu i profanu ljubav, Kičmanović jasno uviđa da Anice moraju stradati od Laura. A Laura? Ona je i strast i ljepota, i grijeh i sudba, i zlo i raskoš, i život i smrt. Što može idilična čistoća Aničina pred ovim raspomamljenim vihorom što samo raspiruje požare od kojih izgara čitava knjiga? Privlačna kao mračan ponor, neodoljiva kao gnijeh, Laura proždire sve. A kad se na kraju pojavi još jednom, čak samo kao spis, njezin će vjerni pratilac, požar, uništiti i jadnog registratora, nedoučenog đaka, propalog činovnika, Ivicu Kičmanovića. Izlaz? Nema ga. Sva je *Registratura* ispriповijedana kao jedna stravična bajka.⁵² Laurina zgoda s babom Hudom, ili prije toga, put s Ferkonjom, sve je to simbolično za tonalitete ove tužne balade, bolje reći ovog »vijenca balada«. Svoj zaključak iz takvih slučajeva Šenoa nije dao u *Prijanu Lovri*, nego u *Prosjaku Luki*: u totalnom pesimizmu čovjekomrscu prosjaka Mate koji sam pali vlastiti krov i odbija se od društva. Ali, Šenoa je tu mogao reći, sebi i svojim čitaocima: to je izuzetan slučaj, radi se o posve neobičnim ljudima, o prosjacima, a nisu ni svi prosjaci takvi, izopćenici kao Mate i Luka. Tajna čovjekova opstanka jest u zajedničkom životu, u priznavanju vrednota koje su opće i privlačne, kao noćno treperenje sretnih obiteljskih prozora pred zavidnim Lukinim očima. Pa i Lovro stradava samo zato što se, bez ikakve krivice, do tih vrednota nije mogao probiti. To je njegova tragika.

⁵² To je zapazio i Ivan Krnic rekavši za Laurino djetinjstvo: »To je neki tužni *San ljetne noći* u prozi, to je niz stranica kojima ćeš naći ravnih tek u djelima velikana« (nav. djelo, str. 60). Zaboravio je tek napomenuti da i Anica ima svoju babu Hudu i svoga (staroga) Ferkonju, ali je spasava Ivica (nav. izdanje, str. 356–380). Već smo napomenuli: sva je *Registratura* takva turobna bajka, upravo balada.

U usporedbi s Pavlom Šegotom, Ivica Kičmanović pokazuje mnoge paralelnosti, toliko zanimljivije što, posve sigurno, ni Novak ni Kovačić nisu znali da u isti čas obrađuju motiv prijana Lovre. I Ivica i Pavao posve nenadano dobivaju mogućnost da odu na školovanje. S tom razlikom što Pavao živi dobro i sam, sve više, uzrokuje svoje propadanje, dok Ivica od prvog dana doživljava poniženja. Buđenje u Laurinu krevetu, premda kobno po njegovu dalju sudbinu, ipak je pobjeda, osveta siromaštva bahatoj sili. Leći u taj krevet bio je, zapravo, žilijensorelovski trijumf, fatalan po Ivicu kao i po Stendhalova junaka.⁵³ U istom se takvom (Lorinu) krevetu budi i Pavao Šegota, ali je situacija posve oprečna. Ivici Laura donosi i strast i novac, i sve ono privlačno što ovakav grijeh daje. Pavao zbog Lore upropaštava i obitelj i sebe. I dok je Lora samo jedan od poticaja da se roman počne što brže raspletati, Laura, njezin udes i ona kao udes, zakon su čitave knjige. Jer *Registratura* nije nikako samo Ivičina knjiga, ona je knjiga i o nedokučivoj Lauri. Kao što Mato Zorković, nesretni muž gisdave »vile Dorice« i nesuđeni otac Laurin, ubija uzročnika svoje nesreće, gospodskoga škribana crnog Jakova, skačući s njim zajedno u ponor, prihvaćajući još jednom šenoinski kliše,⁵⁴ tako i Ivica Kičmanović pogiba u završnoj vatri grleći svoj udes, sudski spis o hajdučici Lauri.

Puno je bogatija, kako smo to i nagovijestili, prisutnost *Seljačke bune* u Kovačićevoj *Registraturi*. Već prije djelovala je ona, međutim, potkraj Kovačićeva života javit će se kao jedan od osnovnih predložaka za neka epizodna rješenja Kovačićeva romana, bilo kao preuzimanje gotovih klišeja, bilo kao nesvjesna polemika, ne sa Šenoom, nego sa šenoinskim tipom književnosti. Budući da je u *Seljačkoj buni* glavni junak narod, sve je narodu podređeno; samo, problem je bogatiji negoli se to u prvi mah čini. Nedvoumno su Šenoine simpatije na strani pobunjenih seljaka, to zrači iz svakog retka romana. Pa ipak, seljačka se pobuna odigrava u najstrašnijem času hrvatske povijesti, Hrvatska je spala na »ostatke ostataka«, odozdol nadire Turčin (a još je dvadeset godina do pobjede pod Siskom 1593); odozgor njemački vojnici i kapetani gazduju po Hrvatskoj kako ih je volja. Javlja se i problem protestantizma. Hrvatski je nacionalni organizam na izdisaju. A onda, na sve to, još i opravdana (roman to jasno pokazuje, zato je i napisan) seljačka buna. Kako pomiriti sve te činjenice?⁵⁵ Za Šenou dileme nema: izražavanjem

⁵³ Usp. o tome i Đuro Novalić, *O »sorelovskom« književnom tipu*, »Forum«, VI, 5-6, str. 841-854, Zagreb, maj-juni 1967.

⁵⁴ U *registraturi*, nav. izdanje, str. 130, i *Seljačka buna*, nav. izdanje, str. 303-304.

⁵⁵ Početak XI glave *Seljačke bune* izvrsno prikazuje položaj Hrvatske i ujedno Šenoinu procjenu. A završne riječi odlomka koji navodimo posve se slažu s već navedenim odlomkom iz *Diogenesa* (usp. bilješku 25):

»Kao trus prodrma sva srca hrvatskoga plemstva glas, da je ban Petar pod zidinami Susjeda od podbana Ambroza poražen, da banski stijeg, taj biljeg hrvatskoga junačtva proti nekrstu, razderan, slomljen leži u blatu i kalu. U prvi mah bio je svatko zablenu s te nečuvane sramote, svatko je zaboravio, bio veli-

otvorene simpatije za seljake, odnosno za ideal – možemo ga nazvati apstraktnim, ali je on Šenoi jedina snaga koja to rasulo još može okupiti, srediti, – za ideal hrvatske nacionalne egzistencije.⁵⁶ Provjerena činjenica da je Tabi okrutno izrabljivao svoje kmetove, da su se oni više puta tužili sve do kralja, da je on, konačno, nehrvatskog podrijetla, sve to omogućit će Šenoi da klasni odium feudalizma pokuša skinuti s pleća biskupa Draškovića i stvarnog ugušitelja bune, Gašpara Alapića.⁵⁷

kaš il plemić, veže li ga rodbinstvo ili korist uz bana ili podbana. U prvi mah pitao je samo svatko: „Tko ima pravo? Šta će od toga biti?” Nitko nije znao odgovora, ni sam mudri knez Đuro Drašković, najokretniji Hrvat svojega vijeka, koj je po smrti Matije Brumana zasio bio na starodavnu stolicu biskupije zagrebačke. Crna slutnja osvajala je svačije srce, gluha strava napunjavala je svačiju dušu. Da, svatko je kroz strah i trepet nagovijestao, da će krvavi lipanjski dan godine 1565, gdje se je sa staroga Susjeda sasula bila sva svjetska sramota na banovu glavu, da će taj zlokobni dan biti istočnikom duga čisla krvavih dneva, za kojih će novi grijesi urodit starim prokletstvom. Nad domovinom visio je crn oblak, gotov da saspe zator i propast na tu nesretnu hrvatsku zemlju: – strahota turskoga rata, strahotnija sada, gdje se s istoka izvi na nebo krvava zvijezda, veliki vezir, od roda našega, zator našem rodu, Mehmed Sokolović. Kao daleka grmljavina orili se crni glasovi: Turčin se diže. I svatko zadržka od pomisli kako će zemlja i opet ogreznuti u krvi, kako će bijes neumoljivog Davora i opet zadaviti tisuće novih žrtava. A u taj par, gdje je u tih „tužnih ostancih” slavne kraljevine Hrvatske svaka junačka desnica neocjenjiva bila, gdje je svaka kap junačke krvi vrijedila zlata, u taj par gdje su se sva srca junačkog naroda imala složiti u jedno orijaško srce, gdje su sve plemenite duše imale disati jednim dahom – zanosom za slobodu svoga oltara i ognjišta – – – u taj par – jao sramote! – klonu zastava banska, ne na junačkom razbojištu stare hrvatske slave, već u sebičnoj raspi privatne lakomosti, klale se dvije glave kraljevine za plijen, te su, same bijesne, krvavim razdorom iznova jarile iz pakla sve bjesove, koji su kroz vjekove satirali tu lijepu, tu nesretnu domovinu našu.

Šta Turčin? Šta Nijemac? Šta Sokolović? Šta zakon? Šta pravo? Šta sloboda? Šta domovina? Šta je sve to? Ništa – ništa! Plijen, grabež, zavist, lakomost, bijes proti bijesu, krv proti krvi, užasna, duboka mržnja, otrov onaj ljudske duše, koj ne štedi ni brata, ni oca, ni majke, ni samoga boga!»

⁵⁶ U mnogočemu naivna, snažno djeluje i scena s Gupcem koji pokazuje izrazit smisao za povijesni čas:

»Na humku kraj Susjeda sjedi čovjek sam sred tihe noći i bulji u dol, na krvavo razbojište – Matija Gubec. Bulji i pita se sam:

— Čija je ona krv, što poput noćne rose drkće na travi? Naša.

— Čije su blijeđe one lješine, kojih se krvavom kosom poigrava noćni vjetar, kojim se mjesečina ljeska u staklenih očih? Naše.

— Čije je ono crno garište, gdje je pod pepelom zakopana sreća jednog cijelog života? Naše.

— Čiji je onaj krvavi mač, koj u travi blisiče? Naš.

— A čije je ovo cijelo prokletstvo? Naše.

I zaplače čovjek suzom čemernom i zavrti glavom ko mahnit i stisnu lice na svoje šake, stisnu ga, bože, ni ne vidje ništa, ni ne ču ništa; al kad gavran leteć preko njegove glave graknu, trznu se čovjek, skoknu na noge poput diva, a prihvativ krvavi mač iz trave zamahnu prema mjesecu i kriknu kroz grohotan smijeh:

— Ej, gavrane crni! I srce nam tražiš? Nikada! Nikada!»

Prizor je građen po uzoru na Mažuranićevu koncepciju *Kobi* (čija, čije, čije, čiji...) iz *Smrti Smail-age Čengića*.

⁵⁷ Historijsku literaturu o seljačkoj buni i najnovije rezultate znanosti donosi djelo Josipa Adamčeka, *Seljačka buna 1573*, Zagreb 1963.

Dovoljno je podsjetiti na prizor između Gupca i Alapića (koji je Nehajeva oduševio kao rješenje pa ga je on, zauzvrat, nazvao – šekspirskim!) da se vidi kakvu je viziju Šenoa mogao ponuditi. Završno poglavlje romana jasno govori o slobodnoj, neprisiljenoj opredijeljenosti autorovoj. »Sada«, »danas«, upozorava roman, i Tah, i Alapić, i Drašković samo su sjene, jedino je narod vječan.

Kovačićev roman *U registraturi* suvremen je, socijalni roman, kako bi to rekao i Šenoa. Ako ima paralelizma, on bi se mogao izraziti ovako: U Šeninu romanu seljaci kao klasa navaljuju na grad, ali ga ne osvajaju. (Pošli bi i na Zagreb, da su uspjeli osvojiti Susedgrad.) U Kovačićevu romanu prijelaz iz sela u grad izvodi se na drugi, ne manje porazan način. Sociološki gledano, *Registratura* je slika raslojavanja zagorskog sela poslije 1848. godine. Seljak više nije kmet, ali zato nije mnogo slobodniji, a prelazeći u grad ne postizava zapravo ništa. Za oštrinu te slike odlučno je nekoliko elemenata: dugotrajna agrarna kriza koja počinje 1873. godine, u doba kad se Kovačić izgrađuje, politički i literarno;⁵⁸ zatim Khuenova diktatura; konačno, Kovačićevo odvjetnikovanje koje mu – nakon idile iz djetinjstva – omogućuje da probleme sela osjeti u izravnom dodiru. Kovačić, dakako, ne kaže: sve je isto kao u Tahijevo vrijeme. On samo slika svoju sudbinu, bolje reći svoju viziju vlastite sudbine, pjeva smisao svog slučaja, smatrajući da on nije izoliran. A da to literarno izvede, poslužiti će se rješenjima koja su već data u siromašnoj tradiciji hrvatskoga romana. Nacije u šenoinskom smislu za Kovačića nema. Nema, naime, ideala koji bi, šenoinski, mogao povezati Ivicu i Mecenu, ili gavana Medonića i staroga Zgubidana, ili kumordinara Zorža i Lauru, itd. Razina historijske odgovornosti na kojoj Gubec vodi dijalog s Alapićem razbijena je, ne postoji; glavni junak nije onaj koji je u Šenoa. Pa iako je *Seljačka buna* slika Hrvatske 16. stoljeća, a *Registratura* slika Hrvatske 19. stoljeća, oba su romana nastala u istom, 19. stoljeću: to ih sjedinjava i to ih ujedno dovodi u sukob. Njihova međusobna distanca nisu tri stoljeća koja dijele njihove junake, nego desetljeće koje dijeli njihove autore. Ta dva romana izražavaju dva mentaliteta, dva pogleda na svijet, dva politička stava i, što je najvažnije, dvije tehnike i dvije umjetničke vizije. Ako i jesu mnoga lica *Seljačke bune* međusobno suprotstavljena (ništa, ni u Šeninu romanu, ne može pomiriti žrtve s krvnicima), ipak, u koncepciji povijesti koju bismo mogli nazvati šenoinskom, postoji zajednički nazivnik na koji se ljudi i zbivanja oko njih mogu svesti. Zato i jest Šenoi, od pripovjedačkih konvencija, toliko mila historija, dakle historički roman, jer on nosi toliko prijeku distancu između događaja i Pripovjedača, dimenziju za koju bismo se usudili kazati da je glavno nadahnuće Šenoino. Jer ono glasi, vergilijanski rečeno: *post tot varios casus, post tot discrimina rerum, iactati undis historiae*, – mi smo ipak tu, a to je, možda, vred-

⁵⁸ Usp. Rudolf Bičanić, *Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873–1895*, Zagreb 1937 (posebni otisak iz »*Ekonomista*«, br. 3–5, Zagreb 1937).

nije nego pojedinačan slučaj; *sunt lacrymae rerum croaticarum*, a Šenoa je njihov pjesnik. Šenoine pripovijesti pokazuju sućut za pojedinačne sudbine, ali ga u romanima zanima samo historičko rješenje. Kovačić toga razumijevanja nema. Ne može ga imati ni biografski (vidi školovanje Ivica Kičmanovića), ne može ga imati ni klasno (vidi Kičmanovićeve udes u cijelosti, a posebno njegovo iskustvo s Mecenom, s Laurom, s Mihom, s gradom uopće). Što Kovačiću ostaje? Ne, dakako, »korektura« *Seljačke bune*, ili Šenoinih romana uopće (ili možda njihova parodija, kakvu je, u političke svrhe, načinio od Mažuranićeva *Čengića*), nego izražavanje jedne nove vizije hrvatske suvremene povijesti i hrvatskoga društva. Vizije koja ne može biti šenoiniska, koja je izrazito antišenoinska, ali koja se bez Šenoine ne bi mogla izgraditi, jer se na nju nastavlja i jer se njoj suprotstavlja, ali – njezinim vlastitim sredstvima.

Kakva je podjela junaka? Selo i u jednome i u drugome romanu, grad u jednome i u drugome (dakako, grad u 16. i grad u 19. stoljeću nije isto, čak i da se radi o Zagrebu, a kamoli o relaciji Susedgrad – Zagreb), pa ipak, kao pravac kretanja seljačkih masa paralelizam se može prihvatiti. Selo i u jednom i u drugom romanu živi skromnim, siromaškim ali etički smirenim životom. Točnije rečeno: u *Registraturi* je ta smirenost, ta gotovo bi se reklo vanvremenost, zadržana samo do časa kad Ivica krene na svoj kobni pohod u grad. Od tog časa snage koje bi se u *Seljačkoj buni* mogle nazvati historijske sile pokretnice, a u *Registraturi*, manje patetično ali ne manje istinito, društveni zakoni ranog kapitalizma, počinju djelovati. Šenoine su figure monumentalne, Kovačićeve nisu (jedino je Laura disproporcionalna, što je i prirodno, s obzirom na funkciju koju ima); Šenoa patetično idealizira, Kovačić ili se podsmijeva ili grčevito plače. Šenoa prikazuje Tahija, Kovačić Mecen; Šenoa Gupca, Kovačić Jožicu Zgubidana; Šenoa krvave ratove, Kovačić tučnjavu na uskršnji ponedjeljak; u prikazu bune, naročito one odlučne bitke kod Stubice, Šenoa daje možda najimpozantnije stranice svojega opusa, pokazujući očitu sposobnost slikanja velikih masovnih scena; Kovačićeve glavne bitke nema, ona nije patetična kao Gupčeva, ona je tiha, bezglasna, i vodi se tijekom cijeloga romana; ali, ona je isto tako izgubljena kao i Gupčeva, s tom razlikom što Gupčeva usijana kruna sjaje i do naših dana (evo i Šenoinih razloga), a mučeništvo Zgubidanove obitelji tiho je i anonimno, osvjetljeno sjajem jednog požara koji za Kovačića nema karakter obične scenske rasvjete. Ako u nečemu postoji paralelizam, onda je to svakako paralelizam upozorenja što ga daju ruševine, ruševine Tahijeva Susedgrada i zgarište (ne Mecenine kuće, iako je i ona izgorjela zasluženom vatrom, i zavrijedilo bi da bude upozorenje), pocrnjele ruševine »kanonikove« i Zgubidanove kuće, i zlokobne Laurine »kapelice«. Ruševine govore o konačnom, historijskom ishodu modernog pohoda sela u grad. Sve je uništeno vatrom: i registratura, i Mecenina kuća, i jadne seljačke potleušice; ah, koliko puta švigne plamen kroz Kovačićev roman! I nemojmo reći da je to literatura pi-

sana *sub specie ignis*, uzrokovana užarenom, vulkaničnom piromanskom fantazijom pisca. Sve da je to i moguće pretpostaviti, ostaje činjenica da je ta očišćavajuća vatra jedina sila jača od nepravde koja je osnovni zakon *Registrature*. U jednoj usputnoj bilješci govori Kovačić o svome shvaćanju povijesti, i time kao da polemizira sa šenoinskim idealom klasne *tregua dei* u kojoj Gubec bjelodano pokazuje da je on snaga na kojoj će se izgraditi hrvatska budućnost.⁵⁹ To u *Seljačkoj buni* nagovijesta već Ambroz Gregorijanec u svome dramatičnom razgovoru s potučeni banom Petrom Erdődijem u crkvi svetog Martina,⁶⁰ razgovoru koji je parnjak onome između Gupca i Gašpara Alapića, u crkvi svetog Petra.⁶¹ Kovačić ne pristaje na tu monumentalnu, plemenitu i, prije svega, samozatajnu ulogu seljaka. On zna da pomirenja nema: »U čitavoj povijesti vidimo kako je pretjerana lakomost pogubna za narod, domovinu i zajednicu ljudi uopće. Borba među siromašnim i bogatim uzrok je nenavisti, zločinu i razaranju. *Nepravdedno bi bilo zahtijevati od gladnog i nevoljnog helota žrtve za domovinu i narod, dok mu se otima u domovini i zadnji zaloga kruha, njemu i njegovoj djeci, dok oni koji otimaju podlo traže od drugih žrtve dok oni hoće samo da uživaju i nasite svoju lakomost.* Lakomost gomila s jedne strane silno bogatstvo, s druge strane bijedu i nesreću, tako se gubi ravnovesje i onda se sve preokrene u propast pa stradaju svi, bogati i siromašni. Oslobođiti od zla i patnje narode i ljude znači uništiti lakomost i postaviti ravnovesje među bogatstvom i siromaštvom.«⁶² To je sav odgovor što ga plebejac Kovačić može dati plemenitim vizijama Šenoinim. U tome je i smisao njegove antišenoinske polemike. On je taj unuk koji važe uspomene.

Tako je Kovačićev roman *U registraturi*, raskidan u kompoziciji, disproporcionalan u strukturi, nejednak u izvedbi pojedinih dijelova, našavši se na kraju stvaralačkog puta svoga autora, dobio značenje što

⁵⁹ Usporedi Gupčevu scenu, navedenu u bilješci 56. Ili Gupčev dijalog sa zviždama, nav. izdanje, str. 269.

⁶⁰ »— Evo, tu smo sami, bane, dva jaka muža pred raspetim bogom. [...] Pod ovimi bregovi teče krv našega naroda, skupocjena krv koju bi valjalo štediti za našu majku — za našu domovinu na koju reži odasvud divlja zvjerad. [...] Roblje smo, vazda tuđe roblje, jer smo robovi svoje strasti, svoje lakomosti. Zavirio sam u starodavne knjige — u zgone našega naroda: pisane su krvlju, nadahnute bijesom; obišao sam bilo našega plemena, prignuo uho na njegovo srce. Strast, bijes! Imadamo krunu, sami si ju strgosmo s glave, jer nije mogao svaki kraljem biti. Plakao sam, srce mi je pucalo od tih uspomena, a srce mi puca i sad, jer, recite, jesmo li danas bolji? Zavrijedismo li da nas stablo sreće i mira zaštiti svojim granjem?« I završava Ambroz Gregorijanec, na čija uzdrhtala usta govori Šenoa sam: »al znajte: doći će novo pleme; vaše pero, ta junačka sablja, rđat će nad pepelom vašim, a kmetske noge gazit će po vašoj grobnici. Ueličanstvo pada u prah, vlast mine, al uspomene meću unuci na vagu.« (Nav. izdanje, str. 112–113, kurziv I. F.).

⁶¹ Isto, str. 267–268.

⁶² K. Kovačić, nav. djelo, str. 99. (kurziv I. F.).

pripada samo onim njegovim dijelovima koji su odista zalet uvis i prodor u nepoznato. I kad Krnic govori o »cjelini«, onda ne misli na cjelovitost romana nego na njegovu ukupnost, po kojoj mu nema premca u hrvatskom romanu 19. stoljeća. Upravo su i naši usporedni primjeri željeli pokazati na čemu se gradila osebujna Kovačićeva poezija. Kolikogod bilo dodirnih točaka, pa čak i uzročnih veza u tematici i rasporedu nekih likova, toliko više svjedoče ovi primjeri da vrijednost jedne umjetnosti ne treba mjeriti »izvornošću« takve vrste. Duboka, intimna, po jednoj strani i uzročna povezanost Kovačićeva djela sa Šenoininim (a takvih dugova ima, vidjeli smo, i u drugih pisaca hrvatskoga realizma) ne pokazuje mi u jednom slučaju pa ni u ovome slabost Kovačićeva pisanja. Nego obratno, ona svjedoči da je nacionalna književnost proces u kojemu moraju postojati takve srodnosti, i da je bolje što ih ima više. Tada talenti lakše prevladavaju stereotipne, strukturalne dijelove svojih vizija, a glavnu brigu posvećuje istinskoj novini svoje poezije. Tako je i Šenoino djelo, u svojem kasnijem životu, dvostruko značajno: slabijima je pomoglo da ojačaju, jakim da progovore još punijim, izvornijim glasom.